

Ясен Димитров



КАКВО НИ ПРАВИ БЪЛГАРИ:

**Разкриване психологическите маркери на
българската национална идентичност.**

д-р Ясен Димитров

**Какво ни прави българи:
Разкриване психологическите маркери на
българската национална идентичност.**

2022 г.

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

доц. д-р Григорий Вазов, главен редактор

доц. д-р Радостин Вазов, зам. главен редактор

проф. д.ик.н. Методи Христов

проф. д.ик.н. Виржиния Желязкова

проф. д-р Радослав Габровски

проф. д-р Даниела Бобева

проф. д-р Емилия Миланова

проф. д-р Григор Димитров

доц. д.ик.н. Красимир Тодоров

доц. д-р Станислав Димитров

доц. д-р Даниела Илиева

ас. д-р Виктория Гацова

ISBN 978-619-7622-19-5

Издателство на ВУЗФ: „Св. Григорий Богослов“

София 2022г.

Съдържание

Абстракт:.....	4
Предистория.....	6
ЧАСТ 1: Увод към темата	9
1.1 Кой съм аз и кои сме НИЕ	10
1.2. Цели, задачи, предизвикателства и още предизвикателства.....	12
1.3. Нещата, които вече знаем.....	14
ЧАСТ 2 Индивидуална и групова идентичност	22
2.1 Формиране на индивидуалната идентичност	23
2.2 Генезисът на теориите за групова идентичност.....	38
ЧАСТ 3: Национална идентичност	50
3.1. Национална идентичност - изясняване на понятието.	51
3.2 Идентичността на голямата група през погледа на Вамик Волкан	58
3.3 За груповата травма и споделената гордост.	68
Част 4: Какво ни прави българи?	79
4.1 Хронология и методология на проведеното изследване.	80
4.2. Анализ на резултатите.....	88
4.3. Дискусия	100
Част 5 Насоки за приложение в социален, икономически и политически аспект	108
5.1 Нуждата от промяна.	109
5.2 Политиката и мястото на националната идентичност в нея.	112
5.3 Малцинствата.....	123
5.4 Българската емиграция	132
5.5. COVID по български – пандемията като огледало на гражданското общество.	137
5.6. Укрепване на българската национална идентичност – малки стъпки към голямата цел.	148
Заклучение	164
Епилог: Изтрезняването на един народ.....	169
Понятия термини и наименования използвани в текста	172
Приложения	174
Библиография:	182

Абстракт:

Книгата разглежда въпроса за маркерите на българската национална идентичност, като цели да ги дефинира, изследва и разкрие. Текстът е организиран в пет части и следва няколко взаимосвързани логически нишки. В началото се прави кратък обзор на това как темата за българската национална идентичност е разглеждана от предходни автори и научни колективи. Поставя се и фокус върху изясняване на идентичността като научно понятие – включително индивидуална, групова и в последствие - национална. След това се представя теоретичният модел на В. Волкан, който извежда маркерите за идентичност на голямата група под формата на избрана групова травма и споделена гордост.

След това текстът представя изследване, направено с извадка от 1118 респондента, което цели да изведе кои са маркерите на българската национална идентичност според модела на В. Волкан. Резултатите са интерпретирани в посока анализ на конкретните маркери, представени са няколко статистически разбивки, включително и по етнически признак.

След това се отваря дискусия, която търси връзката на маркерите с поведения, известни като симптоми на социалната травма – социално значими поведения и нагласи, които имат дезадаптивен ефект върху обществения живот. Тук се разглежда и въпроса за приложението на направените разкрития в сфери като външна политика, интеграция на малцинства, емиграция, справяне с COVID – 19 и нивото на формиране на гражданско общество.

В заключителната част, под формата на насоки за приложение, се предлагат конкретни стратегии, с помощта на които да се подкрепят позитивните елементи от българската национална идентичност, с помощта на образованието, медиите, частен сектор и държавните политики.

Ключови думи: Национална идентичност, социална травма и поведенчески последици, формиране на гражданско общество

Abstract:

The study examines the topic of Bulgarian national identity markers, with purpose to study and to reveal them. Initially, the text discusses the theoretical basis of the concept of National Identity, presenting definitions and conceptual models, followed by a brief overview of the scientific developments on the topic made in Bulgaria. Then the theoretical model of V. Volkan and his theory of Identity markers is revealed. The theory explicates the concept of so-called markers of identity of the large group chosen trauma and chosen pride. Then the study presents a research conducted with a sample of 1118 respondents, which aims to identify the markers of Bulgarian national identity according to the model of V. Volkan. The results are interpreted in the direction of analysis of specific markers and several statistical breakdowns are presented. After that follows a discussion, that opens the question of the relation of the revealed markers with set of behaviors known as symptoms of social trauma - behaviors and attitudes that have a maladaptive effect on society. In the final part, in the form of guidelines for implementation, specific strategies are proposed with the help of which the positive elements of the Bulgarian national identity can be supported thru education, media and state policies.

Key words: National identity, markers of national identity, social trauma, behavioral manifestations

Предистория

Истинската история на тази книга започна през 2010 г. Тогава, разбира се още не го знаех, но си спомням много добре емоциите, които предизвика в мен прочитането на една статия публикувана в легендарното списание „The Economist“. Тя беше озаглавена „Богатите, щастливите и България: дали парите наистина купуват щастие“¹. За тези, които не са имали възможност да я прочетат, статията разглежда връзката между икономическото благосъстояние на гражданите на една държава и тяхното усещане за щастие, позитивизъм и удовлетвореност от живота. Базирайки се на извадка от над 70 държави, се представя силна връзка между жизнения стандарт и усещането за щастие. Представените данни водят до извода, че колкото по – развита икономически е държавата, толкова по – щастливи са гражданите ѝ, с други думи, че парите всъщност купуват щастие! Сред най – щастливите са посочени някои скандинавски държави като Дания, Норвегия, Швеция, също, САЩ, Канада и Великобритания. Сред най – нещастните редица Африкански държави с много нисък доход и страни, в които по време на изследването има военни конфликти като Ирак и Хаити, но това е съвсем разбираемо и потвърждава горната закономерност.

Най-голямото отклонение от нея, разбира се наблюдава в Република България, където според статията, доходите и жизнения стандарт на гражданите многократно надвишават тези на Африканските и на много държави от Южна Америка, Африка и Азия, но усещането за щастие е толкова ниско, че България е наречена **„най-тъжното място за живеене на света“**. В моят ум, тази фраза натисна някакъв скрит бутон, който поддържаше мислите ми дълго време неспокойни и създаваше едно тягостно усещане, че с нас българите нещо не е наред.

¹ The rich, the poor and Bulgaria: Money can really buy you happiness. The Economist, Dec 16 th, 2010, economist.com/node/17722557/print

Авторите на статията не можеха да дадат рационално обяснение на парадокса и може би това е причината да кръстят статията си по този оригинален начин. Все пак, тяхна интерпретация на данните свързваше въпроса за ниското ниво на щастие при българите с имажинерното понятие „Национална култура“. Това в моята глава звучеше по – скоро като работна диагноза, отколкото като изчерпателен отговор и само задълбочи тревогите ми. Още много месеци след това продължавах да мисля над особеностите на нашата народопсихология и да търся „виновника“ за българското нещастие, песимизъм и хронично недоволство.

Няколко години по – късно през 2015г. се случи още нещо, което ме приближи до написването на настоящата книга. Тогава, съвсем случайно, воден не толкова от конкретен интерес, колкото от желание да се срещна с някои колеги от университета, посетих една отворена лекция на професор Вамик Волкан. Лекцията беше на тема психология на голямата група и влизайки в нея, няхах дори най- малка представа за ефекта, който тя ще има върху цялостното ми мислене, а по – късно и върху професионалните ми интереси.

Лекцията разглеждаше въпросите за националната идентичност през призмата на новосъздадената политическа психоанализа - клон от психологията, за който дотогава не бях чувал почти нищо. Слушайки различните примери, които В. Волкан разказваше, част от които свързани със съседни балкански държави, в главата ми отново беше натиснат онзи същия бутон, активираха се същите чувства и въпросите, които се бяха появили след прочитането на статията от „The Economist“. Колкото повече продължаваше лекцията, толкова повече моят интерес растеше.

Още в следващите дни и седмици въпросът за българската националната идентичност започна да ме вълнува дълбоко. Усилено четях литературни източници и информация в тази посока. Търсих отговори за „българския парадокс“, коментирах темата с приятели и

колеги. Отговор все още нямах, но поне си бях задал правилните въпроси.

Допълнителен тласък за интереса ми по темата за нациите и техните колективни поведенията получих от събитията, случващи се през последните няколко години в Европа. Конструирането на новосъздадената македонска нация, взаимоотношенията между бившите Юго държави, набиращата сила доктрина за създаване на Ейре, стремежът на каталунците да получат независимост, Brexit и т.н.. Както ще видите, всичко това има много допирни точки по темата за националните идентичности.

Може би последният стимул, който ме накара да се захвана с писането на тази книга, дойде от събитията, свързани с COVID пандемията, въпросът за ваксините и нагласите, формирали се в обществото ни в тази връзка. И този път нацията ни се открояваше на фона на всички останали европейски държави, отново представяйки нов български парадокс – този път по най – висока смъртност и най- нисък процент на ваксинирани в Европейския съюз.

Нека кажа и за чисто физическата реализация на изследването и публикуването му в тази форма. Това нямаше да може да се случи без подкрепата на моите колеги преподаватели от ВУЗФ и УНСС. Много от тях ми помогнаха, насърчиха и даваха идеи, но на двама искам да благодаря поименно. Това са доц. Радостин Вазов и доц. Атанас Атанасов, които чисто физически се включиха в събирането на данни за изследването, също в статистическата им обработка и анализ.

Накрая, се обръщам към двама мои ментори, мога да кажа и приятели, проф. Марин Паунов, проф. Иво Влаев, за да им благодаря за това, че в разговорите ни, те никога не спират да ме провокират, а това ми помага да погледна темата през един различен ракурс. Без подкрепата на всички тези хора настоящият текст никога нямаше да „оживее“.

Благодаря ви!

ЧАСТ 1: Увод към темата

В тази първа част се отваря основният дискурс, в който ще бъде изложена авторовата теза. Поставя се също основата на логическата линия, която ще бъде следвана през целия текст и се полагат основите за навлизане в дълбочината на темата за идентичността.

Първата част е съставена от три глави.

Глава 1.1. е озаглавена „Кой съм Аз и кои сме Ние “. Освен, че прави своеобразно въведение към съдържателната част и основната проблематика в текста, тя служи като „загрявка“ към темата за идентичността. Това усилие е насочено, не толкова към разбирането на тезата, колкото като емоционална настройка на читателя.

Глава 1.2. описва целите, задачите и предизвикателствата, които стоят пред книгата, което по същество са всички необходими “атрибути“ за да се мотивира написването на един научен текст, макар и както ще стане ясно, в настоящия случай едно от най-големите предизвикателства ще е самият формат на написване.

Глава 1.3. прави кратък обзор на това как се е отразявала темата за националната идентичност от други автори в България. В нея се цели, от една страна да се подчертае приноса, който техните разработки дават, от друга да се демонстрира липсата на задоволителен отговор на основния въпрос, мотивиращ написването на книгата, а именно – какво ни прави българи, кои са маркерите на българската национална идентичност.

Решението главите да се структурират по този начин идва от намерението да се страни от чисто академичния формат на писане, при който се следва стриктна рамка и логика на изложение, дава се ясна информация и аргументирана позиция, но много често това става за сметка на лекотата и удоволствието от четенето. Вместо да се следва такъв формат, текстът се стреми да инициира диалог с читателя, да го

провокира, да го увлече към темата и да го накара да изпитва удоволствие от четенето.

1.1 Кой съм АЗ и кои сме НИЕ

Кой съм аз? Това е един от тези въпроси, които всеки от нас си задава поне веднъж в живота. На него обикновено намираме отговор сами, вглеждайки се в себе си. Това е процес на екзистенциална авторефлексия, който може да бъде подпомогнат от религия, изкуство, литература или наука, но винаги е въпрос за определяне на индивидуалните ценности и завършва с намирането на това, което ни прави различни и уникални.

Въпросът обаче, кои сме ние, следва различна мисловна линия. Оставяйки нашата индивидуалност на заден план, той пита за хората, с които сме свързани, пита по какво си приличаме с тях и ни помага да си дадем сметка, че въпреки нашата индивидуалност, ние все пак принадлежим към нещо по-голямо от нас самите - семейство, общност или нация. АЗ като индивид и НИЕ като група –истинските прозрения за човешката ни същност минават през разбирането на взаимодействието между тези две системи на самоопределяне, които наричаме идентичност.

Идентичността е тема, която занимава социалните и поведенческите науки още от годините на тяхното зараждане. Когато говорим за индивидуална идентичност, понятието описва разбиране на човека за себе си, което включва, неговото усещане за цялост и признаците, които го разграничават от другите.

Макар да не се занимава целенасочено с въпросите за индивидуалната идентичност още З. Фройд, прави препратки по темата и използва понятието в своите трудове, като говори за идентификационната на детето със значимите възрастни, подчертавайки ролята на този процес

за оформянето на личността му². По – късно автори като Е. Ериксън³ и Х. Ташвел⁴, дават ясните „очертания“ на понятието, оформяйки съвременните схващания за индивидуалната идентичност, представяйки я като „субективно чувство за укрепваща тъждественост и непрекъснатост на индивида“⁵. По този начин те разглеждат идентичността като връзката между психичните, биологичните и социалните аспекти на индивида. В този смисъл няма да е пресилено ако кажем, че една здраво изградена индивидуална идентичност стои в основата на всяка добре изградена личност.

Разбира се, освен индивидуалната си идентичност, като социални същества, ние развиваме и редица други групови идентичности. Те от своя страна са израз на нашата принадлежност към отделни общности и подпомагат свързването ни с другите. Такива са националната, етническата, религиозната, политически-идеологическата, професионалната и др. Някои от тези идентичности избледняват или се променят във времето, други се вкореняват дълбоко в личността на индивида, превръщат се в градивни елементи на неговата Аз - концепция.

Взаимодействието между индивидуалната идентичност и различните групови идентичности е несъмнен факт. Още преди да се появи каквато и да е концептуална рамка по темата, част от вече споменатите автори свързват тези психични конструкти. Фройд⁶ говори за умаления модел на обществото, което детето си изгражда на базата на това, което наблюдава като взаимоотношения между своите родители. Ериксън го допълва като казва, че идентичността се създава от взаимодействието между индивида и социалната му група чрез приемане на „общностната култура“⁷ и твърди, че взаимодействието личност –

² Фройд, З. (1993) Тайната на живота. Eurasia academic publishers, София

³ Erikson, E. (1963) Childhood and society. New York, Norton.

⁴ Tajfel, H. (1981) Human groups and social categories. Cambridge, England: Cambridge University Press

⁵ Ериксън, 1996, с. 38

⁶ Freud, S. (1939)

⁷ Ериксън, 1996, с. 42

общество стои в основата на формиране на индивидуалната идентичност.

С развитието на психологията като наука, интересът към различните видове групови идентичности расте и те се изследват все по - задълбочено. Една от причините за това може да се търси в подемот на националните доктрини и формирането на множество нови държави на чисто етнически принцип. Повлияването на потребителското поведение, чрез брандинг, базиран на произхода на определени стоки е другата тенденция, която дава тласък в тази посока. Не на последно място, различните обществени кризи и конфликти, които се случват на база на етнически, расови или религиозни различия, приемане или отхвърляне на сексуална идентичност на цели прослойки от обществото привличат вниманието на учените в търсене на тяхното разрешаване. При всички тези случаи, идентичността на голямата група е тази, която играе съществена роля, а нейното разбиране и когато това се налага, нейното моделиране е основният източник на този засилен интерес. Както ще стане ясно, настоящият текст не прави изключение от тези тенденции.

1.2. Цели, задачи, предизвикателства и още предизвикателства.

Измежду всички групови идентичности, несъмнено най – устойчивата, а и може би най – значимата е националната. Чувството за общо начало и обща история споделяна от „цял един народ“ се изразява не само в говоренето на езика, но и в общи обичаи, култура и ценности. Нещо повече, националната идентичност носи в себе си вярвания за това какво може и какво не може да постигне една нация, съдържа митове за силните и слабите ѝ страни. Всичко това са елементи, които влияят за появата на социално значими поведения, които се практикуват в едно общество и без съмнение изграждат неговия облик.

През последните години в България все повече се говори за създаване на гражданско общество, за развиване на гражданско самосъзнание. Обществените тенденции, поведенията, нагласите на гражданите на една държава се влияят от много фактори и начина, по който е формирана националната им идентичност, със сигурност е един от тях. Могат ли позитивните процеси в българското общество да бъдат подпомогнати, може ли да бъдат предприети действия, които да имат градивен ефект върху самосъзнанието на българина? За да дискутираме всичко това ние първо трябва да **разберем какво ни прави българи**. Това налага да открием кои са ключовите елементи, които оформят българската национална идентичност.

В тази връзка мога да формулирам и **Основната цел** на този текст, която е да се разкрият ключовите елементи- маркерите на българската национална идентичност. Това не е самоцел, продиктувана от чисто академични подбуди. Идеята е след разкриването на тези маркери да се анализира влиянието им върху обществено значими процеси в българското общество и върху поведенията на гражданите на Република България. Също така, да се генерират препоръки в посока подпомагане на процесите, които са позитивни за изграждането на националното самочувствие и укрепване на националната идентичност. Не на последно място, моето силно желание е този текст да провокира дискусия, нито тясно политическа, нито тясно академична, чрез която НИЕ, българите да започнем да мислим в посока на това как да станем единни като народ и нация.

За да може всичко това да бъде постигнато ще се наложи текстът да следва няколко основни **задачи**. Част от тях изискват търпение, както от автора за да ги напише, така и от читателя, за да ги прочете. Например:

1. Да се направи теоретичен обзор на основните научни концепции за национална идентичност. Това е необходимо, за да даде яснота по

отношение обхватът на понятието и да се обоснове модел, чрез който да се изведат маркерите за националната ни идентичност.

Друга такава задача е:

2. Да се направи преглед на предходни научни разработки по темата национална идентичност на българина, за да се представи на читателя како е направено и да се анализира имат ли изводите на други автори допирни точки с настоящия текст.

3. За да може да се говори за научност и непредубеденост също следва да се проведе и представи изследване, което да разкрие маркерите на националната идентичност на българина и да се направи статистически анализ, резултатите, от който да са под формата на научна дискусия, изчистена от националистически субективизъм.

Всичко това е необходимо, за да може текстът да представи аргументирана позиция и да изясни въпросите, на които цели да отговори, като се базира на факти и обективно измерени данни, а не на спекулации, предположения и философски размисли по темата.

Последната и може би най трудна задача, която е и най- голямото **предизвикателство** пред такъв текст е, да ни накара да се замислим – нас индивидите, които изграждаме българската нация и ако след прочита му открием че практикуваме и споделяме общи характеристики, тласкащи ни към поведения, които ни отдалечават от желаното състояние на общество, да ни мотивира към трайна и дълбока промяна.

1.3. Нещата, които вече знаем

Винаги е добре когато преди за започне да „излива“ своите мисли, един автор си направи труда да прочете това, което другите преди него, вече са написали по темата. Често съм се замислял дали поговорката

„никой не е пророк в собствената си страна“ не е измислена от българин, защото ние имаме този „талант“ да не отчитаме постиженията на нашите сънародници, особено когато, живеем по едно и също историческо време с тях. Аз многократно съм си обещавал да не правя тази грешка и затова се постарях да прочета внимателно предходните авторски разработки направени върху българската национална идентичност.

Без да имам претенциите, че ще предоставя обстоен анализ в исторически или концептуален аспект, искам да отбележа, че темата съвсем не е нова, нито за научното, нито за широкото обществено пространство. Трябва да добавя също, че тя е генерирала сравнително висок интерес сред българските автори още от втората половина на 20 век.

За съжаление по отношение на ранните текстове истината е, че изследванията на националната ни идентичност по времето на комунизма, са така тясно свързани с политическата идеология, че не могат да дадат релевантни данни и да послужат за основа на научна дискусия. Макар различни групови идентичности да се споменават в отделни научни трудове, а при прочит „между редовете“ да се прокрадва призмата на чистата наука (пример за това са творбите на проф. Георги Фотев⁸), голямата част от разработките по темата преди демокрацията са чиста проба политическа демагогия.

В началните години на демокрацията обаче, ландшафтът на социалните науки започва бързо да се променя и това води до появата на сериозни изследвания, свързани с различни видове социални идентичности. Повечето от тях са фокусирани върху въпроси, касаещи етническа, религиозна и полова идентичност, но все пак има и няколко значими изследвания по темата национална идентичност, които следва да се споменат и да се отчетат техните приноси.

⁸ Фотев, Г. 1978, 1994

Първото от тези изследвания е направено от Малина Стефанова и е публикувано през 2000 г., в книгата ѝ "Националната идентичност".

Основната теза, застъпена в книгата е, че формирането на национална идентичност е характерна проява на желанието за самоопределяне на всеки етнос. Според авторката, пътят на самоопределяне неизбежно минава през стремеж за „независимост“ на етноса, неговото обособяване като отделна нация и създаването на собствена държава. Това от своя страна, води до появата на едно специфично чувство, което обяснява силния стремеж на етноса за постигане на независимост. Стефанова го нарича **"чувство за структурна пълнота"** и го формулира като "особено удовлетворение на самосъзнанието на етническата общност и индивида, идващо от убеждението, че собствената специфика е подобаващо защитена единствено под плаща на добре изградената (национална) държавна структура"⁹.

По този начин авторката застава на позицията, че за да се създаде усещане за безопасност на националната идентичност, трябва тя да бъде формализирана чрез юридически, административни и географски граници. Ако погледнем на това твърдение отвъд чисто политическата му казуистика, то ще се съгласим, че формализирането на нацията, най- сигурно се легитимира от самостоятелна държава, която да стане нейна „родина“. Потвърждение на тази теза можем да видим в многобройни примери от нашето съвремие, където ставаме свидетели как отделни етноси не спират да се стремят към създаване на собствена държава, макар това да не е продиктувано, нито от социално – икономическа, нито от расова, религиозна или друг вид дискриминация. Стремежът на баските във Франция, на каталунците в Испания, на шотландците и ирландците във Великобритания са живото доказателство.

⁹ Стефанова, М, 2000, стр. 29

Що се касае до определяне на основните елементи, които изграждат националната идентичност на българина, споменатата книга разглежда въпроса в една твърде широка рамка, според която основният елемент, който я оформя е езикът. Гледна точка, която както ще бъде отразена по – късно в текста, е често споделяна, когато се търсят факторите формиращи идентичността на дадена нация. Стефанова се аргументира, като посочва, че езикът е „посредникът,“ чрез който се кодира самоопределянето. Той също е основа при формиране на национална култура, светска култура, бит, традиции, обичаи, фолклор и т.н. В този смисъл, подходът на Стефанова към идентичността следва един чисто семантичен дискурс, който като концептуално схващане е обоснован и легитимен, но в него липсва онази конкретика, която илюстрира кои от елементите предадени чрез езика, оформят „материята“ на национална идентичност.

Друга интересна гледна точка по темата е тази на Дияна Петкова. Тя е представена в книгата ѝ „Националната идентичност в пост-модерния свят“¹⁰.

Книгата е интересна с това, че поставя акцент върху процесите на глобализация и оформянето на мултикултурна Европа. В този контекст Петкова отделя особено внимание на появата на нови параметри на националната идентичност, което според нея е вид адаптация, правеща идентичността на българина по– устойчива.

Макар и писана преди почти четвърт век, част от твърденията на авторката са релевантни и към днешна дата. Пример за това са нейните наблюдения за: “възраждането на етнокултурното самосъзнание на българите, живеещи в чужбина” или за: “все по-голямото значение, което се отделя в България на националната идея”.

Според Петкова, тези промени служат за запазване на националната ни идентичност и съхраняват българското самосъзнание в един

¹⁰ Петкова, Д. (2000) “Национална идентичност и глобализация” издателство “Компас”-Пловдив.

променящ се мултикултурен свят. С друга част от твърденията ѝ, за съжаление не мога да се съглася. Това са тези, в които се говори за разпознаване на „сигурни белези на преодоляване на чисто партийните разделения, вътре в широките народни слоеве“, като част от „модерния вариант“ на българската национална идентичност. Разбира се, през 2022 г., когато ставаме свидетели как разделението се е превърнало в модел на държавата, ние трудно можем да се съгласим с това. Що се касае до приноси, които да бъдат използвани в посока дефинирането на маркери, формиращи националната идентичност, този въпрос остава извън изследователските интереси на Петкова.

Друг значителен принос по темата дава работата на Зорница Ганева. Особено интересна в тази връзка е нейната статия „Изследване на националната идентичност на младите хора от България и Чехия“, публикувана през 2012 г.¹¹.

Изследването на Ганева е уникално с това, че включва сравнение на младежи от България и младежи от Чехия, на базата на различни социални идентичности. Един от акцентите на публикацията е измерването на „тежестта“ на националната идентичност, в сравнение с религиозната, етническата, половата, европейската и локалната. Чрез умел и точен анализ, авторката доказва, че изследваните лица и от двете групи придават най-голямо значение на националната си идентичност, като по този начин емпирично доказва твърденията на Адам Смит, който е най-влиятелният поддръжник на тезата за значимостта на националната идентичност. Друг интересен момент в работата на Ганева е измерването на тенденцията за промяна на силата на идентификацията със съответната нация, която настъпва с възрастта. Според представените резултати, при българите с напредването на възрастта, националната идентичност отслабва своето значение, докато при чехите тя се засилва:

¹¹ Ганева, З. (2012) Изследване на националната идентичност на младите хора от България и Чехия “Реторика и Комуникация” - брой 6, ноември 2012

„Младите хора от Чехия, с увеличаване на възрастта се чувстват по-силно свързани със своята нация и национална идентичност в сравнение с младите хора от България, които сякаш не искат да принадлежат към своята национална група.“¹² Тази констатация кара авторката да търси какви са носителите на тенденцията и съответно да даде своите препоръки за предприемане на различни мерки в посока заздравяването на идентичността на българина.

Макар публикацията и изследването на З. Ганева да проследява една наистина интересна гледна точка свързана с националната ни идентичност, в текста не е отделено внимание на темата за ключовите компоненти, които я изграждат, нито на поведенията, които биха могли да произтичат от тях.

Последният и може би най-значим принос, който искам да спомена, идва от работата на проф. Марин Паунов. Той достига до нас чрез двете му книги – „Ценностите на българите - съвременен портрет на европейски фон“¹³ и „Българското (НЕ)доверие“¹⁴. В тях може да бъде открит един изключително интересен анализ на ценностите и социалните механизми, които определят поведенията на българина и функционирането на съвременното ни общество.

Макар и да не говори директно за национална идентичност – по смисълът, по който ще я разгледаме и дефинираме в този текст, М. Паунов описва широк набор от ценности и вярвания, които въздействат на поведението на българите по ясно предвидим начин и характеризират нацията ни. Като дискутира темата за националната културата, по начинът по който я разбира Г. Хофстеде – като “Колективно програмирано съзнание разграничаващо членовете на

¹² Ганева, З., 2012, стр. 10

¹³ Паунов, М., Ценностите на българите- съвременен портрет на европейски фон. София УИ „Стопанство“ 2009

¹⁴ Паунов, М., Българското (НЕ)доверие. Издателски комплекс УНСС, София 2020 ISBN 978-619-232-315-8

една национална група от друга”¹⁵, Паунов разглежда ценностите в контекста на това, че те се научават чрез взаимодействие с групата, в която индивида живее. Той гледа на тях като активатор на конкретни поведения, но също посочва недвусмислената им връзка с националната идентичност. В тезата си за начинът, по който националната култура се подрежда в „ментален модели“, авторът отива дори още по-далеч, правейки паралел между начина, по който ценностите се научават и начина, по който се осъществява процесът на предаване на националната идентичност. Гледната му точка за презпоколенческото научаване и кодиране на съзнанието чрез символи, е най-близкото научно становище, което успях да открия, че кореспондира с основната тезата на този текст:

„Груповата идентичност, груповите ценности и въобще начинът на живот на общността се нуждаят от непрекъснато възпроизвеждане във времето, от пренасяне „от поколение на поколение“. Ритуалите, символите артефакти и други „кодери“ или „символични“ форми на културата и залегналите в нея ценности са отговорни за въпросната приемственост, за наследствеността, запазваща във времето уникалните параметри на общността“¹⁶

За добро или за лошо, темата за ценностите разглеждана в двете книги, отвежда автора към търсене причините за липсата на доверие в българското общество. Несъмнено много важен въпрос, на който също ще бъде отделено място в заключителната част на книгата, но като следва този път, разсъжденията на М. Паунов тръгват в посока различна от национална идентичност и още повече от нейните маркери. Макар и да е важен елемент от тъканта на обществото, социалното доверие е следствие от начина, по който е оформена българската национална идентичност, а не елемент, който я изгражда.

¹⁵ Hofstede, G. (1980). Culture's consequences: International differences in work related values. Beverly Hills, CA: Sage

¹⁶ Паунов, М.(2020) стр. 47-48

Освен разгледаните вече трудове могат да се споменат усилията и на други автори. Сред тях са Т. Неделчева, която изследва влиянието на етническото самоопределяне във връзка с националната идентичност¹⁷, Байчинска, Бакрачева, и Савова, които отделят внимание на формирането на националната идентичност на българските юноши¹⁸, също Я. Бакалов, който изследва влиянието на националната идентичност в контекста на националната сигурност¹⁹ и Н. Николов, който изследва въпроса за онтологията на груповата идентичност²⁰. Нито една от тези разработки, обаче не може да даде отговор на въпроса, стоящ в основата на настоящата книга - кои са маркерите на националната идентичност на българина. Макар и повечето разгледани работи да са изчерпателни, стойностни и задълбочени, те не поставят акцент върху – маркери на идентичността и основни компоненти, които я оформят. Също така, с изключение на работата на М. Паунов, цитираните вече разработки не изследват и поведенческите тенденции, които могат да се очакват, в следствие от начина, по който тези маркери са формирали националната идентичност.

Разбира се, това означава, само едно, че за да се даде отговор на въпроса какво ни прави българи, трябва да се изложи изцяло нова теза, такава която обяснява понятието идентичност, разглежда механизмите на неговото формиране и достига до модел, на базата на който може да се измерят маркерите на българската национална идентичност.

¹⁷ Неделчева, Т. Българската национална идентичност – етнически релефи-В: Сб. Националната идентичност – съвременен социален контекст и етични рамки. „Фабер“, 2011

¹⁸ Байчинска, К., Бакрачева, М., Савова, С. (2009). Статуси на психосоциална и национална идентичност, ценности и психично благополучие в юношеска възраст. София.

¹⁹ Бакалов Я. Нагласата за национална идентичност като елемент на националната сигурност. <https://ejournal.vfu.bg/pdfs/naglasata.pdf>

²⁰ Николов, Н. (1999) Общностна идентичност и социална онтология, Годишник на Софийския Университет “Св. Климент Охридски”, Философски Факултет – Психология Том 92, 1999

ЧАСТ 2 Индивидуална и групова идентичност

Втората част на книгата цели да даде задълбочено обяснение на понятието идентичност и да разгледа различни негови аспекти. За целта се проследява възникването и развитието на схващанията за понятието в областта на социалните науки. Тук се представят основните теоретични модели, и се „излива“ научната база необходима за последващите дискусии.

Тази част е съставена от две глави.

Глава 2.1. е посветена на индивидуалната идентичност и представя най- утвърдения теоретичен модел за развитието и формирането на идентичността – този на Ерик Ериксън. При представянето на модела се поставя своеобразен акцент върху връзката на индивида с обкръжението и начините, чрез които то повлиява формирането на идентичността му. Също се представят различните предизвикателства, с които личността трябва да се справи за да премине към следващия етап от развитие на своята идентичност.

Разглеждането на теорията на Ериксън е направено с ясната идея, че формирането на индивидуалната идентичност следва определени закономерности и правенето на препратка към тях в следващите глави ще бъде необходим инструмент за доказване на авторовата теза.

В глава 2.2. се отделя внимание на възникването на концепциите за групови или социални идентичности. В нея се очертават основните концептуални линии, по които се е развивало понятието, процесите на обособяване на различните видове групови идентичности и се дава дефиниция на националната идентичност, като строго обособен научен конструкт. В тази глава също се застъпва тезата за взаимовръзките при формирането на индивидуалната и груповите идентичности, но се застава зад позицията, че двете не могат да бъдат отъждествени.

2.1 Формиране на индивидуалната идентичност

Както беше споменато още в увода, индивидуалната идентичност на всеки от нас представлява „лепилото“, което държи всички елементи на нашата многопластова личност в едно цяло. Това е онази част от психиката ни (съзнание и подсъзнание), която съдържа разбирането ни за това кои сме и за това, че днес сме същите, които сме били вчера или преди една година. По този начин разбира се, не се изключва осъзнаването на промените настъпващи в нас, както телесни така и психични, но без съмнение всеки психически здрав индивид гледа на „вчерашното си Аз“, като за спомен за самия себе си, а не като спомен за някой друг.

Без излишно да задълбавам в многото модели, които обясняват същността на индивидуалната идентичност, искам да създам представа в читателя за основните схващания за понятието и по този начин да изведе съществуващите връзки между индивидуалната и груповата (в частност националната) идентичност.

Въпросът за индивидуалната или наричана още персонална идентичност, е обект на интерес за много науки - философия, социология, политология, психология, икономика. Защо? Защото идентичността се проявява чрез множество поведения и те почти винаги имат своят социален, политически или икономически ефект, в средата където човек живее и ги практикува.

За значимостта на темата можем да съдим и по това, че тя е засегната още в работата на един от патриарсите на психологията – Уилиям Джеймс. В началото на XIX век той въвежда идентичността като едно от централните понятия, в по това време, все още прохождащата психология. Според него, идентичността се изразява в осъзнаването на индивида като „цялостен и непрекъснат“²¹. Според Джеймс,

²¹ James, W. 1950p p. 335

изграждането на идентичността е дълъг процес, който включва съзнателни и несъзнателни елементи, гради се от взаимоотношенията с околните – начините, по които те ни възприемат и не на последно място, се формира на базата на стремеж за получаване на одобрение от външния свят. По този начин, още с представянето на понятието, Джеймс го свързва със социалното обкръжение, показва как социалните и личностните аспекти си взаимодействат и несъмнено създава добра основа за работа в тази посока на редица автори след него.²²

Колкото и значим да е приносът на У.Джеймс по отношение представянето на понятието идентичност, най- задълбоченият анализ на него, несъмнено е направен от Ерик Ериксон. Той създава най-изчерпателната и утвърдена теория за формирането и развитието на индивидуалната идентичност.

Според Е. Ериксон, оформянето на идентичността е процес, който съпровожда цялостният жизнен цикъл на индивида и протича през осем последователни етапа. Акцентът, който е поставен в теорията, е върху различните предизвикателства, с които на всеки етап, човек трябва да се справи. В преодоляването на тези предизвикателства, дилеми, кризи, авторът вижда крайгълните камъни, които оформят представата на човека за това кой е той всъщност, с какво може да се справи, кои са неговите силни и слаби страни.

Типично в духът на психоаналитичната парадигма, Ериксон твърди, че всеки етап - от раждането до старостта, е белязан от криза, която трябва да бъде разрешена от индивида. Разрешаването ѝ води до развитие, тъй като чрез този процес индивидът учи и променя себе си. Всяка криза, допринася за цялостно формираната личност и добавя штрихи към индивидуалността и идентичността ни.

²² Goffman, E. (1959); Swann, W. B., & Hill, C. A. (1982); Tajfel, H., & Turner, J. C. (1986)

Ериксън приема, че етапите, които описва са взаимосвързани и се надграждат на кумулативен принцип. Формирането на идентичността е възможно на база синтез, анализ и след това интеграция на опита от миналото, на предизвикателството, с което сме се справили в предходния етап. Едва когато тази интеграция се случи, тогава може да се премине към следващия етап. Ако индивидът не се е справил с проблема, възниква така наречената фиксация – застой в психичното развитие и блокаж в изграждането на идентичността. В този случай индивидът продължава да се държи като човек, който е „застинал“ на етапа, в който е фиксиран, въпреки, че възрастта му или обкръжението му могат да изискват да развие различен поведенчески репертоар.

За да стане по-ясна теорията на Ериксон, ще обобща, че според нея всички ние се развиваме чрез „проба-грешка“, но анализът на грешката, научаването на урока от нея и „складирането“ на житейския опит, за бъдещи подобни моменти е основният механизъм, който ни помага да съзряваме и да градим здрава и устойчива индивидуална идентичност. Без съмнение една съвсем обоснована, пълна и интересна гледна точка.

Не по-малко интересни са и етапите, които Е. Ериксон представя в теорията си. Освен, че обрисова дилемите, които индивида следва да разреши, за да се изкачи към следващия етап, той прави и редица препратки за ролята на обкръжението и недвусмислено подчертава свързаността на индивида със социума. В контекста на настоящия текст това е взаимосвързката между индивидуалната идентичност и различните социални (групови) идентичности и е ключов елемент от схващанията на автора. За да илюстрирам тази връзка, в следващите редове ще представя накратко теорията за етапите на психосоциално развитие на Е. Ериксон:

Първият етап : Младенчество (от 0 - до 1,5 години)

Дилема: Доверие или недоверие

При раждането си бебета изпитват предимно биологични потребности, за чието задоволяване обаче, те са изцяло зависими от възрастните и най-вече от майката. С този етап се свързва развитието на доверието. Способността да се изпитва доверие, е ключова за хората и обществата. Доверието обаче предполага индивида да може сам, доброволно да се постави в ситуация, в която е уязвим, защото когато се доверява, се оставя „в ръцете“ на друг, а когато от най- ранна детска възраст тази уязвимост е свързана с дискомфорт (например глад или липса на топлина от човешки допир), това е наистина трудно.

Във връзка с твърдението на Ериксън могат да бъдат открити редица изследвания, свързани с формирането на песимизма и оптимизма като генерализирана нагласа. Така например, според едно изследване хора, които са били кърмени едва до 3 месечна възраст са песимистично настроени към заобикалящия ги свят, а хора които са кърмени след тази възраст има по – голяма вероятност да са оптимистично настроени ²³. Песимизмът, който е продиктуван от недоверие, може и да отключи реакции на враждебност или пък параноя – идеята, че околните са злонамерени спрямо теб. Параноята, сама по себе си е екстремна форма на липсата на доверие - състояние, при което се търси и се намира зла умисъл или конспирация, стояща зад всяко действие на отсрещна страна. Както ще стане ясно в следващите глави на текста, параноята не е само индивидуално усещане, а може да се превърне в споделена обществена нагласа.

Основните личностни характеристики, които се формират на този етап са двойката „песимизъм - оптимизъм“. Тези елементи от индивидуалната идентичност са следствие от разрешаване на дилемата, която е имало детето, дали да се довери на майката за задоволяване на своите потребности. Ето тук забелязваме как един много силен елемент от характера на хората, който по-късно има влияние върху целия им съзнателен живот, всъщност се формира, не

²³ Oddy H., Kendall E., Blair E., de Klerk H., Silburn S., Zubrick S. (2004); Hinde K., German J. (2012)

от заложили личностни предиспозиции, а заради причина, която е в обкръжението.

Емблематичен пример за такъв елемент от идентичността може да бъде разпознат в един от етносите, които населяват Нова Гвинея – известните папуаси. Папуасите са добили славата на затворена и изключително недружелюбна към външния свят група. Едно от обясненията за това е намерено във факта, че папуаските жени често отбиват своите бебета твърде рано от кърмене. Те правят това, за да могат да кърмят новородените домашни прасенца.²⁴ Живеещи в силно колективистично общество папуасите са решили, че кърменето на едно дете е свързано с оцеляването само на 1 член на племето, а отглеждането на едно прасе може да изхрани десетки. С течение на времето прасето е станало толкова важен елемент от оцеляването на тези племенни субгрупи, че това поведение на майката се е превърнало в културна характеристика, която носи силата на обществена норма. Това означава, че върху нея се оказва обществен натиск тя да прави това, въпреки своя майчин инстинкт. Ето я и причината за системният провал на децата да изграждат на този ранен етап доверие с обкръжаващата среда. Доверието, дадено на майката от детето не е оправдано и то се фиксира във възприятията си към външния свят като към враждебно място. Това съвсем спокойно може да е причината папуасите отказват да приемат чуждите култури, религии и системният провал в опитите за колонизация на страната? В Папуа и до днес има така наречените „не контактни“ общности, такива които отказват връзки с външния свят смятайки, че контактите ще им донесат само беди и проблеми.

За наша радост такъв тип културни обществени норми са нещо изключително рядко и в повечето случаи, след изграждането на връзка на доверие с майката, детето успешно преминава на следващия етап от развитие на своята индивидуална идентичност.

²⁴ Ayalew W., Danbaro G., Dom M., Amben S., Besari F., Moran C., Nidup K., (2011)

Вторият етап: Ранното детство от 1,5 до 3 години.

Дилема: Автономия или съмнение и срам

Според Ериксон на този етап възниква волята. Това се случва на база на нещо, много елементарно за възрастния индивид, но в същото време жизнено важно за детето – социалните изисквания за самоконтрол на телесните функции (обучението за ползването на тоалетна). В този етап детето се съмнява в себе си – ще успее ли да се справя с това или не. Тялото му започва да се учи, че нещо друго го контролира и това е психиката. Това е първият етап, в който индивидът упражнява самоконтрол, но го прави изцяло, за да задоволи изискванията на обкръжението – да получи похвала или награда от него. В случаите, в които успява, започва да изпитва гордост и да развива автономия. В случаите, в които се проваля, започва да изпитва срам и съмнение в себе си. Умението за самоконтрол като част от идентичността, е изключително важно, защото ни помага да се справяме с временния неуспех, без това да ни накара да се съмняваме в себе си. Именно тези способности се развиват чрез разрешаване на дилемата автономия или срам.

Когато на такъв ранен етап индивидът не успее да развие автономия, неговата идентичност се фиксира върху търсене на постоянни външни лостове, които да му помогнат в контрола над иначе вътреприсъщите му дилеми - търсене на одобрение, на външна валидация. Когато са налични такива „пукнатини“ при формирането на индивидуалната идентичност, те водят до редица проблеми, най-вече в сферата на контрол над собствената импулсивност, което разбира се, се отразява негативно на междуличностните връзки и социалното функциониране на индивида.

Трети етап: Предучилищна възраст от 3 до 6 години

Дилема : Инициатива или вина

В този етап децата са малки изследователи. Любопитството им да опознаят света е изключително силно. Водени от него, децата започват активно да изследват средата, в която живеят. Техният дом, тяхната стая, дрехите на татко и мама, опашката на кучето, пространството отвън. Често това изследване е свързано с нарушаване на правила или граници. Да се разглоби играчката на съставните ѝ части означава, че е възможно тя да бъде счупена. Колкото и да е интересно какво се намира вътре в нея, детето знае, че чупенето носи потенциална опасност за наказание. Тук детето трябва да намери начин да постига своите цели, да задоволява любопитството си, поемайки умерени рискове. Реакцията на заобикалящата среда - родители, възпитатели, роднини, съседи и т.н., при тези нарушения на правилата, играе съществена роля в това, дали детето ще продължи да поема инициативата или ще започне да изпитва вина, че иска да задоволи своето любопитство. Самоконтролът по отношение на действия, свързани с изискванията и правилата на външния свят, е тази част от идентичността, която се оформя на този етап. Още веднъж искам да подчертая, че това става изцяло на базата на реакцията на обкръжението, а преди да я получи, детето няма вътрешна концепция за това, кое е редно и кое е нередно да се прави докато изследва света.

На този етап също се поставя основата на разпознаването и спазването на социалните граници. Външният свят винаги ще има такива правила, закони, стандарти. Когато порасне, от детето ще се изисква да спазва рамката на обществените правила, но способността му да поема известни рискове ще му е нужна в случаите, в които трябва да изпробва нещо ново и различно, та макар то да е на „ръба“ на социалната норма.

Четвърти етап: Училищна възраст 7 – 13/14 години (до пубертета)

Дилема : Трудолюбие или малоценност

Сигурно ви е направило впечатление, че развитието на индивида през първите три етапа става основно в семейна и родова среда. Човек е

ограден от семейството и от най-близкото си обкръжение, учи това, което вижда в него.

В четвъртият етап той излиза от семейството и започва да учи от по-разширен кръг от хора – учители, възпитатели и връстници. В този етап е възможно да се сблъскат ценностите и навиците, които детето е научило вкъщи и това, което вижда в учителите и съучениците си. Основните очаквания към него са да учи и да придобива нови знания, умения и компетенции. В часовете по физическо възпитание едни деца скачат по-високо. Как ли го правят? Други деца пък се научават да четат по-бързо или да пишат буквите по-четливо. Дали и то ще може да се научи да чете така? Тук се развива тази част от идентичността, която е свързана със себевъзприятието на детето по отношение на неговите способности, а това винаги става на базата на сравнението с другите. Детето научава дали е човек, който може да се справи с нещата, с които се захваща или не му е „заложено“. Тук се приписва значения на усилията (трудолюбието) или на съдбата, не мога да се променя такъв съм си (малоценност). Елементите на идентичността, които се развиват на този етап, могат да се свържат с вярата в собствените сили и вътрешната мотивация. Тук се поставят основите на самооценката. Основните елементи на Аз - концепцията се „изливат“ тук и това става в голяма степен на базата на начина, по който връстниците гледат и се отнасят към него. Не, че родителите спират да играят своята роля, но детето все още не може да се сравнява с тях, за това обект за сравнение стават другите деца, които са на неговата възраст.

Отваряйки скоби в теорията на Ериксон, редица автори след него твърдят, че на този етап се формира и „локусът на контрол“ – понятие, което изразява склонността на индивида да търси причините за

случващото се в живота му предимно във вътрешни (вътреличностни) или предимно във външни фактори (в обкръжението)²⁵.

Когато дилемата на този етап е разрешена благоприятно, Аз концепцията се развива хармонично и включва основно себеутвърждаващи представи. Когато в детския ум се загнезди усещането за малоценност, детето ще остане твърде зависимо от взаимоотношенията с онези, които го приемат без да има нужда да се доказва, а в такава роля може да влезе само някой от неговите родители.

Пети етап: от юношество до 20 години

Дилема: Идентичност или дифузия

Според Е. Ериксон, тук е кулминация в изграждането на идентичността. В този етап младежите вече имат достатъчно натрупан опит, който се опитват да анализират и синтезират, така че да го „вградят“ в своята идентичност и да започнат да я изразяват чрез редица поведения, практикувани по начин, видим за цялото общество. Тук младият човек заявява – вижте ме, това съм аз, с моята уникална индивидуалност!

В този етап е от огромно значение как са били разрешени кризите от предходните етапи. Ако индивидът е успял да се справи с тях, научил е своите уроци, успял е да ги интегрира в живота си, то изграждането на идентичността е стабилно. Ако обаче това не се е случило, се получава така наречената дифузия на личността.

„Верността към себе си“, способността да се поддържа ангажираност с един курс на поведение независимо от различните ценностни системи на околните, вярата, че „това съм аз“ и ще се отстоявам, са

²⁵ Lefcourt Herbert M. (1982), Locus of Control: Current Trends in Theory and Research, 2nd edition, Erlbaum, Hillsdale, N.J.

аспектите на идентичността, които възникват по време на юношеството.

В случай, че това не се постигне индивидът започва да копира чужди поведения, които сами по себе си са израз на елементи на чужди идентичности. Именно в това се изразява дифузията – тя внася хаос в тъканта на индивидуалната идентичност. В такива случаи, както твърди един от най-големите екзистенциални психолози Роло Мей - човек прекарва остатъка от живота си „В търсене на себе си“.²⁶

Шести етап: Младост - 20 до 35 години

Дилема: Интимност или изолация

След като в предходните етапи идентичността е съзряла, същото се е случило и с индивида чисто физиологически. Затова основните дилеми на този етап се въртят около намирането на партньор в живота. Това е етап, в който човек трябва да намери пресечни точки на собствената си индивидуална идентичност с тази на някой друг. Тук човек търси любовта, търси спътник с когото да сподели бъдещето си. Това също е и етапът на най-силна социална активност на човека. Той се учи, изгражда кариера, създава семейство и за да постигне това, неговият социален хоризонт се разширява чувствително.

Задачите, които трябва да се свършат на този етап са много и затова те вървят паралелно. За тяхното постигане именно идентичността играе голяма роля и представлява съществен фактор за успех. Първо, тя вече е формирана и човек живее според нея. Второ, на този етап, човек започва да среща хора с коренно различни идентичности от своята собствена и дори и да не ги харесва, трябва да живее и работи съвместно с тях. Това е част от предизвикателствата на разширения социален хоризонт.

Ако на предходните етапи човек се е учил да се самодокazuje и отстоява, тук трябва да научи един от най-важните уроци в живота - да

²⁶ Мей, Р.(2014) Човекът в търсене на себе си. Изд. „Изток – запад“ ISBN 978-619-152-518-8

прави компромиси. Невъзможно е ценностите, които са оформили идентичността на двамата партньори в двойката, да съвпадат на 100%. Със сигурност ще се налага в един или в повече моменти някой от тях да отстъпи, като позволи на чуждата идентичност да доминира или поне временно да „застане отгоре“. Това е нов вид урок, който трябва да се случи на базата на вече оформената индивидуалност, характер и стабилно изградена ценностна система. Само онези индивиди които са сигурни в това „кои са“, са способни да направят компромис заради другия и въпреки това да не чувстват заплахата че могат да загубят облика на идентичността си. На базата на умението да прави компромис, индивидът може да създаде отношения на трайна психична близост и физическа интимност с някого. В противен случай, това което му остава е да отстоява безкомпромисно своята уникална идентичност, което неминуемо ще доведе до отчуждение между партньорите и в следствие изолация.

Тук се случват и много процеси, които влияят върху промяната или поне обогатяването на личната идентичност. През взаимоотношенията с колеги и бидейки активен член на различни обществени структури, индивидът развива множество връзки с хората от различни социални групи. Той започва да се оприличава (идентифицира), като член на различни общности – професионални, религиозни, регионални и т.н. Тук се наблюдава в пълна сила изграждането на това, за което ще говорим в следващата глава – формирането на системата от групови идентичности.

Несъмнено можем да заявим още тук, че способността да се прави компромис ще играе роля и при взаимодействието с различните социални групи, защото когато индивидът отказва да адаптира, макар и частично своята индивидуална идентичност, за да стане част от дадена група, тогава изолацията ще бъде не само в интимната сфера, но също и в социалното обкръжение.

Седми етап: Зрялост от 35 до 60/65 години

Дилема: Генеративност или стагнация

Когато всички предходни дилеми са разрешени, а човек е успял да изгради стабилни интимни взаимоотношения и да създаде семейство, основната задача на този етап се обединява около предоставянето на грижи и даването на любов на следващото поколение. За зрелият индивид това е времето, в което допълнително актуализира своята идентичност и я напасва към новото време и социална реалност. Обществото се е променило, приятелите от юношеството и младостта също, на всичко отгоре около него са се появили много нови индивиди, включително собствените му деца. Ако използваме една от чуждиците, които така силно се наложиха в българския език, индивидът трябва да направи своеобразен идентичностен ъпгрейд²⁷. Предизвикателството тук, е умението да балансира между променената среда, в която трябва да живее и своята собствена вече утвърдена идентичност. Допълнителна задача е и да помага за формирането на идентичността на новия индивид – детето в семейството, което съвсем скоро ще стане на свой ред личност с оформен характер и ценности. От тук и дилемата, която следва да се реши: дали зрелият индивид да бъде генеративен, тоест ще продължи да дава на околните и да развива себе си или ще избере стагнация, което означава застой и „окопаване“ в това, което е постигнал и което представлява. Последното е своего рода отказ от последващи промени.

Тук следва да обърнем внимание върху ролята на социалното обкръжение за актуализирането на идентичността на този етап, която е толкова значима, защото новите елементи, които следва да се променят от индивида се предоставят изцяло от средата, а неговата задача е да намери начин да ги вплете във вече улегналите си нагласи и утвърдени модели на поведение. Тук започва да се появява и това, което наричаме сблъсък между поколенията. Зрелият и вече социално и професионално утвърден индивид се сблъсква с младежите, които

²⁷ Њпгрейд от англ. upgrade/ʌp'greɪd/ - да подобриш нещо, да го издигнеш до по – висок стандарт

тепърва търсят своето „място под слънцето“, той трябва отново да се доказва и това не му харесва. Макар винаги да има различия между ценностите, вярванията, нагласите и поведенческите стратегии между различните поколения, онези зрели индивиди, които категорично отказват да приемат новото са именно такива, при които дилемата на този жизнен етап е решена в полза на стагнацията.

Разбирано в по-широк контекст стагнацията е и провал в социалното функциониране на индивида, защото дори и да се е справил с останалите дилеми характерни за предходните стадии, именно тук се решава дилемата дали чрез актуализацията на идентичността да се подсилят още години на активно социално функциониране или индивидът „без време“ ще влезне в социалната изолация, която е един от възможните сценарии на старостта.

Етап осем: Старост от 65 години

Дилема: Интегритет или отчаяние

Ериксон нарича този етап още етап на равностетката. Той преминава под знака на осмислянето на живота и това, което вече се е случило. Един такъв процес е свързан с анализ, с приемане или респективно отхвърляне на някои отдавна взети решения. Това само по себе си е вид криза, ретроспективната „криза на залезът“. Едва след разрешаването ѝ, т.е. осмислянето на живота, би трябвало да се роди мъдростта.

Смисълът на този етап е човек да разбере, че животът, който е живял е протекъл така, под въздействието на много фактори повечето, от които не могат да бъдат променени. Единственият гравитен изход от ситуацията е индивида да интегрира в своята идентичност дори онези моменти, които би му се искали да са различни, да приеме нещата които е пропуснал или загубил, да си прости за грешките и да го направи от перспективата на това, че не съжалява за нищо и все още е отворен към света и към оставащото време за изживяване. Вярата, че

все още има светли дни, които заслужава да бъдат изживени е от особено значение и само тези, които вярват в това и ги очакват, могат да се помирят със света и себе си. Обкръжението играе своята роля и тук, като социалните контакти, запазените взаимоотношения със семейство, но също и с останалите членове на общността, които са на подобна възраст, могат да дадат енергията необходима за интеграция на преживяното. От друга страна изолацията, затварянето в „пещерата на старостта“ със сигурност ще доведат до отчаяние и копнеж по смъртта.

Друг важен елемент, който подпомага разрешаването на дилемата в полза на интегритета е наличието на млади хора, на които да може да се предадат поуците трупани по време на житейския път и всички научени уроци от него. Това е един от последните човешки стремежи. След като възможността за физическо възпроизвеждане е останала на предходните етапи, индивидът се стреми да удовлетвори последната си екзистенциална потребност, а тя е да остави следа, като разкаже за себе си, за поуците, които е извел от собствения си живот, да предаде опита си. Едно мексиканско поверие казва, че човек умира едва тогава, когато последните хора носещи жив спомен за него също умрат. Смятам, че това е една чудесна метафора, с която да се илюстрира силата на тази последна потребност в смисъла, в който тя е описана в последния етап от теорията на Е. Ериксън.

Равносметката, която следва да се направи след като разгледахме осемте стадия на развитие може да е в посока проследяване на уроците, които индивида научава през всеки един от тях и дилемите, с които трябва да се справя за да развие своята идентичност. Изводът е, че кризите, а Ериксън ги нарича така само защото преодоляването им изисква голямо количество психична енергия, винаги са свързани с предизвикателства, идващи от външния свят, а колкото повече човешкият живот навлиза в своята зрялост, влиянието на обкръжението става все по-чувствително. Ако в началото бебето трябва да се научи да се доверява само на майка си, защото е изцяло

зависимо от нея, след това цялото семейство иска то да му се отблагодари, като се научи да контролира телесните си функции. Когато порасне достатъчно за да се движи самостоятелно и да изследва външния свят, средата изисква то да го прави, спазвайки известна рамка от правила, често за да бъде в безопасност, но не единствено поради тази причина. Когато детето тръгне на училище трябва да се развие вяра в собствените си способности на базата на сравнение с другите деца в класа, а когато влезе в пубертета да се научи да филтрира външните мнения и да отстоява своята идентичност пред връстниците си. В младостта и зрялата възраст на преден план излиза умението да се правят компромиси и способността да се променя за да пасне по-добре към средата или партньора си, а старостта, освен че се свързва с равносметка за постиженията и пропуските, се бележи от умението индивида да продължи да поддържа здравословно ниво на оптимизъм и още по-важно - на социална активност. Макар че Ериксън ни представя една теория, според която идентичността се развива или по-скоро се обогатява на базата на конфликти „до момента, когато всички части са възникнали, за да формират функциониращото цяло"²⁸, тези конфликти не са вътрешно обусловени. Те възникват и протичат във взаимодействието с външния свят. Въпреки, че развитието и последователността на етапите е предопределена от биологични фактори, те действат адекватно само при подходяща среда, създадена от обкръжението. Така развитието на личността се определя от неделимото взаимодействие между индивида с "разширяващия се радиус от значими индивиди и институции"²⁹, без които изграждането на цялостна персонална идентичност е немислимо. Тази гледна точка, заедно с връзките индивид – обкръжение, които благодарение на Ериксоновата далновидност са така ясно илюстрирани, ни дават възможност да преминем към следващата стъпка и да разгледаме останалите начини, по които индивида се свързва с обкръжението, което е изиграло толкова силна

²⁸ Ериксън 1996: стр. 127

²⁹ Ериксън 1996: стр. 128

роля при формирането на личността му. Това ще направим в следващата глава, която ще проследи възникването и развитието на теориите за груповата идентичност.

2.2 Генезисът на теориите за групова идентичност

При този силен социален аспект, който теорията за индивидуалната идентичност, разгледана в предходната глава представя, редица автори започват да интерпретират идентичността като функция от влиянието на средата, обществото в което живеем и особеностите които го характеризират. По този начин интересът към идентичността бързо излиза от тесния обхват на диференциалната психология и се пренася в други клонове на социалните науки. Така през 60-те и 70-те години на XX век се заражда своеобразна „любовна афера“ между психологията и социологията, като се появява цял рояк от автори и социологически школи, които разглеждат формирането на идентичността изцяло на базата на социални взаимоотношения и влиянието на обществото върху индивида. Много автори могат да бъдат дадени като пример за това, но ще започнем с двамата, които създават школата наречена „символични интеракции“ – това са не безизвестните Чарлз Коли и Джордж Мийд.

Основен интерес на двамата автори е да изследват как хората оформят знанието за себе си, т.е. своята идентичност, на база социалните взаимодействия и в зависимост от това, как останалите реагират на тяхното поведение³⁰. Така те се обединяват около схващането, че реакциите на околните се възприемат като своеобразни знаци за одобрение/неодобрение, което има особена тежест за индивида, защото на тяхна база той започва да „гради“ собствената си идентичност. В основата на школата на символичния

³⁰ Cooley, C. H. (1902); Mead, G. H. (1934).

интеракционализъм стои схващането, че идентичността се гради основно на база разпознаване очакванията идващи от средата, а индивидът отговаря на тези очаквания като адаптира себе си към тях.

Макар да създават стабилно ядро от поддръжници и последователи около себе си, Коли и Мийд, далеч не остават единствените социолози, интересувачи се от идентичността. Други автори започват да изследват понятието и насочват вниманието си, не толкова към реакциите на одобрение /неодобрение, а към обществената култура и ценностите закодирани в нея. В тази посока работят Ойсерман, Куун и Кеммълмайер ³¹, които дори свързват културата с толкова значим и силно индивидуален елемент от идентичността, като самооценката. За да докажат своята теза, те правят изследване върху два типа култури – много различни по своята същност. Първата базирана на колективизъм, а втората - на индивидуализъм. Когато анализират резултатите от него, откриват, че гражданите на тези две общества, интернализират като част от индивидуалната си идентичност, коренно различен набор от ценности. В следствие на това те използват и различни критерии когато трябва да вземат решения в контекста на социално значими поведения. Решенията им дават различен резултат и естествено, това довежда до различна самооценка, което се отразява в идентичността им.

Ойсерман, Куун и Кеммълмайер илюстрират твърдението си, разглеждайки поведенческите стратегии за справяне с разнородни предизвикателства и ресурсни кризи, пред които се изправят двете групи. Оказва се, че дори да са в идентична ситуация, стратегиите им са коренно различни. Докато при хората, формирали своята индивидуална идентичност в общество, споделящо колективистична култура се дава приоритет на груповото решение, целящо да се подсигури колективното благо (да си спомним примера с папуаските майки даден в глава 2.1), то при хората формирали идентичността си в

³¹ Oyserman, D., Coon, H. M., & Kimmelmeier, M. (2002)

общества с индивидуалистичната култура, стратегията се базира върху собственото решение, което е насочено към задоволяване на личните потребности. Такова решение обикновено не отрежда приоритетно място на общественото благо. В първия случай ниската самооценка и високата себекритичност водят до избора на стратегия приемаща, че социума знае по-доброто решение, във втория - ниското ниво на себекритичност и високата самооценка формира вярването, че собственото решение е по-релевантно от груповото.³²

Тези резултати подсилват вярването на авторите, че индивидуалната идентичност се формира от обществото в много по-голяма степен, отколкото от личностните фактори и дори семейството и ги кара да се насочат към изследване на културните кодове, вярвания и ценности като търсят тяхната роля за оформяне на останалите елементи на идентичността, включително и характера.

Тенденцията за теоретизирането на индивидуалната идентичност като детерминирана изцяло от обкръжението на спира дотук. Тя може да бъде разпозната в своята крайност в работата на Е. Гофман – създателят на така наречения „драматургичен подход“ в социологията.

Гофман отдава толкова голямо значение на ситуацията и на социалния контекст, в който протича, че разглежда хората като актьори, които играят на сцена, а публиката, т.е. другите участници в общуването, определят какви да бъдат поведенията и репликите им³³. Според него, идентичността на човека не е устойчив конструкт, а динамично се модифицира на база на ситуацията и най-вече на „очакванията на другите“. Когато човек разбере какво му „казва“ публиката, той приема ролята, която се очаква да играе без да ѝ се съпротивлява. На базата на тази роля се формира временна идентичност, в която „персонажът се настанява удобно“, така че индивидът да продължи да си взаимодейства с останалите през новосъздадения образ. В своите

³² Oyserman, D., Fryberg, S. A., & Yoder, N. (2007)

³³ Goffman, E. (1959)

схващания Гофман представя идентичността като конструкт, който не се влияе от характер, интернализирани ценности, нагласи, личната история и уроците, които човек е научил в живота си, а се променя в зависимост от външни, ситуационни фактори. Макар подобно схващане – за различни индивидуални идентичности, на които един и същи човек може да бъде носител да е засегнато и в някои психоаналитични школи³⁴, то тяхната перспектива за изграждането на фалшивия аз (false self) го разглежда единствено като „защитна обвивка“, която служи за получаване на социално одобрение, докато истинската, дълбока идентичност, истинският аз (real self) е устойчив, вътрешно присъщ и трудно подлежи на промяна. Що се отнася до гледната точка на Гофман по отношение на индивидуалната идентичност, намирам я за доста крайна и едностранчива и не мога да я приема съвсем на сериозно.

На твърде явното обезличаване на индивидуалността, което се разпознават в типа на гореизброените теории, на свой ред се противопоставят редица социални психолози, които застават на позицията, че въпреки неоспоримото влияние на обкръжението при формирането ѝ, начините, по които личността развива своята идентичност са строго индивидуални. Стратегиите, чрез които всеки от нас се справя с предизвикателствата в живота си варират, а техният избор се обуславя от личностните особености и различния опит, който сме акумулирали. Нека си спомним дилемите, които ни представя Е. Ериксън и това, че при еднаква социална реалност различните индивиди избират различни пътеки на развитие. Това несъмнено зависи от уроците, които сме научили, а също и от самият характер, който неминуемо се проявява при взаимодействието с околните.

За да обясни начинът, по който индивидите си взаимодействат с обкръжението едно от най простите и същевременно достатъчно коректни модели е този на У. Гарднър³⁵. В своята доста добре

³⁴ Winnicott, D., (1965)

³⁵ Brewer, M., Gardner, W. (1996)

обоснована теза, той представя идеята, че индивидуалната идентичност съдържа в себе си няколко аспекта. Нарича ги трите различни „Аз- а“ на личността. Характерното за трите Аз- а е, че макар и различни, те се допълват и всеки играе своята роля за доброто функциониране на индивида в личен или социален план.

Първият от тези аспекти е „Индивидуалният Аз“. Той е носител на тези елементи от идентичността, които ни отличават от другите и ни правят уникални като индивиди. Вторият е наречен „Релационен Аз“. Това е тази част от идентичността, която свързва индивида със значимите други за него, близки, приятели, партньор и т.н..

Третият е „Колективният Аз“, чрез него се осъществява членството в различни социални групи.

Според Гарднър „Индивидуалният Аз“ оформя личността на индивида, това включва широк спектър от вътреличностни характеристики, които най- общо можем да наречем характер. Това го прави този Аз устойчив във времето и доста ригиден по отношение на промени.

„Релационният Аз“ е носител на способността за комуникация и изграждане на близки взаимоотношения, включително и на интимни връзки. Този „Аз“ се променя много по-динамично. Хората се научават да общуват по различен начин с различните други, а ползите от това се разпознават в изграждане на приятелства, партньорства, семейство.

„Колективният Аз“ служи за изграждане на система от поддържащи социални връзки, на чиято база индивидът да се реализира в професията и в обществото. Това е най- широко обхватният „Аз“ и към него може да бъдат съотнесени „играта на роли“, за които говорят гореизброените социологически школи, защото той е силно ситуативен, променя се и се модифицира на базата на социалния контекст.

Макар и да дава известно обяснение на начините на взаимодействие между личната идентичност и свързването с различни социални групи, теорията на У. Гарднър не дава яснота за механизмите, които отключват процеса на идентификация с тях, а това е наистина важен въпрос, когато започнем да говорим за формирането на националната идентичност. Яснота по нея обаче можем да получим от работата на една двойка автори, без чието споменаване не може да мине нито една разработка по темата за социалната идентичност - това са професор Хенри Ташвел и неговият асистент, а по-късно също професор Джон Търнър.

Ташвел и Търнър са психолозите, които изливат основите на теорията за социалната идентичност, такава каквато я познаваме днес. В многобройните се статии и обемни трудове, те успяват да дефинират ясно понятието, успяват да очертаят основните механизми на идентифициране с групите, а също и да илюстрират защо хората имат нужда от това да принадлежат към различни социални групи.

Като за начало искам да кажа, че още в най – ранните си публикации, Х. Ташвел енергично се разграничава от теориите за социално обусловената индивидуална идентичност, които, както вече споменах, са толкова популярни през 70-те години. Той твърдо застава на позицията, че идентификацията с различни социални групи е процес, различен от процеса по оформяне на индивидуалната идентичност и макар да имат пресечни точки, отъждествяването на двата процеса е лишено от здрава научна логика.

Според него, заблудата на много автори, че ситуацията и очакванията на групата формират индивида, идва от факта, че, понякога за да бъде приет и да стане част от дадена група, на индивида му се налага да „притъпи“ определени свои характеристики и да започне да се държи спрямо груповите норми на поведение³⁶. Това се дължи на факта, че в основата на формиране на различните социални идентичности, стои

³⁶ Tajfel, H. (1974)

процеса на оценка и сравнение с другите. Характерно за нас хората е, че ние непрекъснато (често и подсъзнателно), оценяваме по какво си приличаме с останалите и по какво се различаваме от тях. Това е процес на сравнение, който сме развили и усъвършенствали през милионите години на еволюция, белязана от нуждата да живеем на групи. Чрез сравняването с другите, човек може да коригира своето поведение или да реши изцяло да го промени в зависимост от реакцията им. В миналото, разбира се това е било свързано с приемането от племето, което е гарантирало физическото оцеляване на индивида. За да заздравим връзките си с околните, ние сме склонни да преекспонираме общите ни характеристики с тях. Така може по - ясно да се очертае групата от хора, с които имаме най-много прилики и най-малко разлики. Тази група се превръща в нашите хора! Това е механизмът на създаването на клана и подсилването на вътрегруповите норми.

Емоциите играят също своята роля в този процес и значително подпомагат силата на груповата идентичност. Това става с помощта на механизъм, базиран на редица когнитивни пристрастия (предразсъдъци, стереотипи и т.н.), който може да бъде обяснен по следния начин: Обикновено групата, с която се откриват прилики се разпознават като „свои“, а другите групи като „чужди“. Своите ни стават симпатични, чуждите... намираме си причини да ни ги харесваме особено³⁷. Често след като индивидът вече е развил дадената социална идентичност, тоест идентифицирал се е с дадена социална група (например като „рокаджия“) той започва да придава повече стойност на характеристиките и поведенията практикувани от неговата социална група, също да подценява, дори да дискриминира характеристиките на други групи.

³⁷ Tajfel, H. (1978)

Пример: „Рокаджиите сме открити, топли и непринудени хора, тези които ходят на техно партита са наркомани, тези които ходят на поп-фолк концерти са простаци, пък тези, които ходят на опера, са сноби“.

По този начин, като се представят само определени черти на дадената група, се създава стереотип за нея и се възприема, че всички останали членове на същата група споделят тези черти - всички рокаджии са открити и топли хора. Разбира се, тези стереотипи може да са съвсем погрешни, но тяхната функция не е да очертават реалния образ на членовете на групата. Функцията им е да отключат нагласи и съответните емоции, които поддържат принадлежността към избраната група, правейки я още по- привлекателна и потвърждавайки вече направения идентификационен избор. Всичко казано дотук важи и при формирането на идентичността на нациите, и ще му бъде отделено специално внимание в една от следващите глави.

Чрез същия този механизъм се укрепват и границите между отделните социални групи, разпознавайки другите като носители на нещо непривлекателно (простаци, наркомани, сноби), а крайната цел на такова мислене може да бъде изразена чрез чудесната метафора на Хамилтън и Шърман, която твърди че: „Ние сме всичко, което те не са“³⁸.

След като представят механизмите на формиране на груповата идентичност, чрез сравнението с околните и използването на стереотипи за потвърждаване на вече направения избор, Ташвел и Търнът разглеждат още един важен въпрос, имащ отношение към настоящата тема и той е: защо хората имат нужда да принадлежат към различни социални групи и да развиват групови идентичности? Какви общочовешки потребности обслужва това?

Причини и основания за това те виждат в нуждата, която хората имат от поддържащи структури, които да им помогнат да изразяват

³⁸ Hamilton, L., Sherman, J., 1996, p.340

свободно свои ценности, вкусове, предпочитания и не на последно място - личностни характеристики. Логиката зад твърдението е проста, но неоспорима: когато индивидът е сам, отстояването може да представлява особена трудност и да изисква огромно количество усилия, воля и енергия. Представете си, че „рокаджията“ от предходния пример живее в град където всички слушат чалга. Неговите вкусове, предпочитания, начин на изразяване, външен вид, стил на обличане и т.н., ще бъдат подложени на силен социален натиск, най-вероятно отхвърлени от част от съседите му, които ще гледат на него като на чуждак, дори аутсайдер. В такава среда на него ще му бъде трудно да изразява тази част от своята идентичност, особено ако иска да има добра мрежа от социални контакти. Това може да го накара да притъпи тези свои вкусове, дори изцяло да се откаже от тях. Ако обаче, в града в който живее има клуб на любителите на рок музиката или дори малка неформална група, в която те се събират и общуват приемайки се един друг, тогава ще му бъде доста по-лесно да запази този елемент от идентичността си. Ето как социалните групи предоставят решение за такива ситуации. Те предлагат не само приемане на дадените ценности, които са част от индивидуалната идентичност на човек, а често представляват начин да се подсили позитивния образ на членовете на групата. Допълнително, ако индивидът принадлежи към желани, приемани за престижни социални групи, това повишава неговата самооценка и неговото себеусещане като успешен и стойностен човек. Принадлежността в престижните социални групи много често е мерило за успеха на един човек, а изолацията или изключването му от тях го кара да подложи на съмнение собствената си стойност. Това обяснява и редица социални абсурди, при които хора се стремят, с цената на много средства усилия и дори фалшификации, да станат част от определени социални групи, които са приемани за престижни. Обикновени чиновници плащат високи такси да станат членове на масонски и тампелиерски ложи, а в многобройните клубове от типа Millionaires членуват повече

авантюристи и търсачи на социален имидж, от колкото успешни бизнес хора.

Разбира се, монетата има две страни и освен високо самочувствие, принадлежността към определена социална група може да носи и негативи за индивида. Цената, която понякога се заплаща за силната групова идентичност може да дойде от практикуването на конформизъм и следване на стереотипите на групата, но както историята многократно доказва, това е цена, която хората са склонни да заплатят за да получат „достъп“ до определен статус.

Ако трябва да обобщим нещата, които Ташвел и Търнър извеждат по отношение на груповата идентичност, то следва да отбележим следното:

Индивидуалната и Груповата идентичност са два различни конструкта и макар да си взаимодействат, се формират по различен начин.

Индивидуалната идентичност се изразява във формирането на индивидуални и строго специфични нагласи, ценности, стратегии за справяне, характер и т.н. Тя се оформя във взаимодействие със социалното обкръжение, но не е единствено под негова трактовка.

Груповата идентичност или усещането за принадлежност към съответна социална група е възможно, благодарение на процесите на сравнение с останалите и формираните през еволюцията механизми за коригиране на собственото поведение с цел приемане от другите.

Груповата идентичност се поддържа от редица когнитивни и емоционални процеси, част от които са свързани с изкривяване на информацията и създаване на стереотипи, които представят желаните групи в благоприятна светлина, а другите - в неблагоприятна. Принадлежността към желана и престижна социална група повишава самооценката на индивида и му помага да се възприеме като успешен и проспериращ на обществото.

Социалните групи предоставят механизъм за подсилване и поддържане на определени характеристики, израз на индивидуалната идентичност на личността, но пък от друга страна може да изискват „притъпяване“ на някои индивидуални характеристики и това е цената, която се плаща за силната групова идентичност.

Последният въпрос, който следва да изясним по темата за груповата идентичност е за това колко вида такива идентичности може да развие един човек? По правило те могат да бъдат неограничен брой, стига индивидът да се самоопределя като принадлежащ към съответната група. Със сигурност всеки е носител на поне няколко основни групови идентичности едновременно. Сред тях са сексуалната, която е израз на неговата сексуална ориентация, етническата – израз на етническата група, към която човек се е самоопределил, религиозната – израз на религиозните вярвания, професионалната – обединяваща определени знания, умения и често ценности създаващи стереотипа за една професия, политическа, регионална и т.н. Важно е да се каже, че съвременните схващания на социалната психология застават на позиция, че принадлежността на хората в множеството социални групи оформя вижданията на индивида за самия себе си, а това формира и част от неговата Аз – концепция, с други думи - начинът, по който човек възприема себе си.

Въпреки, че в текстът се говори за множество от такива групови идентичности, в заключението на тази глава следва да се подчертае, че най-значимата от тях, тази която играе най-съществена роля, както по отношение на индивида, така и при формирането на обществото е националната идентичност. Това е така, не само защото обхваща огромни групи, но и защото обединява хора с много различни индивидуални идентичности под един „групов купол“, а за да бъде възможно това, приликите между тях трябва наистина да са значими, а механизмите на когнитивно изкривяване - силни.

Смятам, че в края на тази глава, която предостави кратки бележки относно генезиса на теориите за групова идентичност, мога спокойно да кажа, че читателят вече е запознат с необходимия минимум от научни теории и гледни точки по темата.

Съвсем естествено, ако се търси подробен анализ на концепциите и различните школи, този текст не е подходящият източник. Първо, защото това ще натовари съдържанието с факти и подробности, които няма кой знае колко да допринесат към основната теза. Второ, защото ще го направи труден за „преглъщане“ и ще отегчи читателя.

По този начин дори и да има пропуски в обяснението на някои елементи от обхвата или механизмите на формиране на социалните идентичности, тезата е изградена в достатъчна степен, че следващата глава да може да се фокусира върху голямата група на нациите и особеностите на националната идентичност.

ЧАСТ 3: Национална идентичност

Третата част се фокусира върху централното понятие на книгата, а именно националната идентичност. В нея се разглеждат в детайли основните теоретични модели и се мотивира избора на такъв, базиран на разбирането, че границите на националната идентичност се определят от ментални символи наричани психологически маркери на идентичността.

Третата част е съставена от три отделни глави.

Глава 3.1., разкрива какво представлява националната идентичност. В нея се проследяват различните школи и парадигми, търси се яснота при дефинирането на конструкта и се прави разграничаването му от другите видове социални идентичности.

Теоретичният обзор в главата е насочен към очертаване границите на понятието, но също се търсят различни гледни точки, които да илюстрират същността, изграждащите го елементи и неговия обхват.

Глава 3.2., отделя особено внимание на концепцията за идентичността на голямата група създадена от Вамик Д. Волкан. Тази част от текста е изключително важна, защото в нея се представя теоретичната основа, върху която е базиран този труд и която в последствие се използва при измерването на маркерите на българската национална идентичност. Докато се представя тази теория се очертават основните механизми на формиране на националната идентичност, също и кои са символите, които играят ролята на своеобразни маркери за формиране на национална идентичност, придават се редица примери, за да може читателят да придобие представа за практическото приложение на теорията.

Глава 3.3. В нея се отделя малко повече внимание на феномените на груповата травма и споделената национална гордост. Това се налага, веднъж поради недостатъчната информация, достъпна в популярните текстове по тези теми, втори път, защото така се илюстрират онези

ментални нагласи и поведения, които се свързват с тях и се проявяват под формата на значими обществени тенденции.

3.1. Национална идентичност - изясняване на понятието.

След като в предходната глава стана ясно каква е връзката между индивидуалната идентичност и социалното обкръжение, а също беше дискутиран въпроса за формирането на различните групови идентичности, в тази част от текста е време да се вгледаме по – отблизо в националната идентичност, като конструкт, имащ своите психологически и социални аспекти.

За националната идентичност се твърди, че това е най–широко обхватната, най–устойчивата във времето и най -значимата от всички видове социални идентичности³⁹. Редица автори застават зад това твърдение като се позовават на факта, че понятието включва в себе си различни аспекти от други групови идентичности, като например: етническата, културната, религиозната, расовата и др. Националната идентичност обаче, следва да се разграничи от етническа и расовата, защото много големи групи, които споделят обща национална идентичност, са съставени от хора от различни раси, етноси и религиозни вероизповедания. Нека погледнем канадците, новозеландците, бразилците и други нации, които са съставени от толкова много етнически групи, чиито матерен език е различен, които изповядват различни религии, бит и традиции и въпреки това се възприемат като едно цяло.

Например, ако попитате двама граждани на Канада - единият френскоговорящ (най-вероятно католик), а другият англоговорящ (най- вероятно протестант), каква е тяхната националност и двамата ще ви отговорят уверено че са канадци. Същият резултат ще получим

³⁹ Smith, A. 1991

и в Нова Зеландия ако попитаме един маор и един англосаксонец и двамата ще се самоопределят като киуита (новозенландци). Отивайки в Бразилия може да повторим експеримента с един креол и някой наследник на португалските бандерадоси. Въпреки всичките разлики между тях, те ще ви кажат, че са представители на една нация. Може би именно силата на националната идентичност да обединява всички различия „под един покрив“ е това, което прави понятието толкова значимо за социалните науки, а на преживелищно ниво - дава на индивидите усещане за принадлежност към един народ.

Като една от основните задачи на настоящият текст, пътят за разкриването същността на понятието национална идентичност, минава през дефинирането на термина и представяне на достатъчно задълбочено описание на изграждащите го елементи. Необходима, но без съмнение трудоемка и от части досадна задача! В сферата на социалните науки обаче, съгласие по отношение на дефиниция се постига изключително трудно, а различни научни школи често стоят на коренно противоположни мнения. Националната идентичност не прави изключение, а това може да доведе до терминологична неяснота и объркване в читателя - нещо, което ще се опитам да предотвратя още в началото на настоящата глава.

По-голямата част от авторите, които работят по въпросите на националната идентичност създават, така наречените разширени дефиниции. Такива дефиниции описват съставлящите елементи, но не дават достатъчна яснота по въпроса за свойствата и феноменологичните особености, по-конкретно какви поведенчески прояви предизвиква и под какви форми се проявяват те в обществото.

Така например, Мофи дефинира националната идентичност като залага на групирането на антагонистични двойки. Според него по такъв начин, чрез категоризирането по противоположности, се очертават границите на нацията и се придава позитивна стойност на вътре присъщите ѝ характеристики.

Пример за такива категории са „приятели - врагове“, „ние – те“, „вътре – вън“, „бели- цветнокожи“. Когато се съотнесат към дадена нация, те оформят „демаркационните линии“, които от една страна съдържат вътреприсъщите характеристики на нацията, от друга я разграничават от другите нации⁴⁰.

Този подход със сигурност носи яснота в контекста на разграничаването от останалите, но съвсем не е достатъчен по отношение на това да очертае кои са ключовите елементи, оформящи националната идентичност, а както вече дискутирахме в глава 2.2, разпознаването на сходствата е неотменна част от процеса по формиране на групова идентичност. За да бъде устойчива една групова идентичност, не е достатъчно само да съдържа информация за това от кого се различават членовете на групата, трябва също да определя и по какво си приличат.

Когато погледнем какво е типичното за една нация, първото, което са набива на очи е езикът. Да, разбира се има изключения, както вече беше даден примерът с френско и англоговорящите канадци, но в повечето случаи, това е изключение от правилото и е етнически, а не на национален признак. Именно основополагащата роля на езикът е гледната точка, на която стъпват Уодак и колеги, които не се съгласяват с позицията на Мофи, че националната идентичност има нужда от поставяне на толкова дефинитивни граници с другите нации. Те смятат, че разграничаването от другите е процес, който се случва по – скоро като съпътстващо явление - епифеномен, а не е целенасочен акт, необходим за формирането на този вид идентичност.

В своята работа, авторите обединени около Р. Уодак, застават зад тезата, че именно езикът е основният инструмент за реконструиране на миналото и придаване смисъл на настоящето, а националната идентичност е „конструирана и предадена в дискурса на разказите на

⁴⁰ Mouffe, C. 1993, p. 141

националната култура и история, следователно националната идентичност е продукт на дискурса на езика“⁴¹.

Според това схващане, националната идентичност се оформя главно, чрез разкази за колективните преживявания на индивидите съставляващи нацията, предадени на техния майчин език. Тези разкази съдържат елементи на националната културата, история и бит. С течение на времето те оформят самосъзнанието и ценностната система на индивидите. Когато на тази база, ценностите са трайно формирани, нацията няма нужда да полага големи усилия да очертае границите си с другите, а консолидирането ѝ се осъществява като естествен процес, катализиран от общия език, на който са предадени всички символични артефакти и истории за общото минало.

На подобна позиция застава и Бенедикт Андерсън, който също разпознава майчиният език като ключов елемент за оформянето на националната идентичност. Той разглежда нациите като „въображаеми общности“ и твърди, че „членовете на дори и най-малката нация никога няма да познаят повечето останали членове, да ги срещнат или дори да чуят за тях, но в съзнанието на всеки живее образът на тяхното общение“⁴².

Според Андерсън, националната идентичност е идентификация с въображаема общност, чиито членове са свързани по между си от обща история и културно – етнически характеристики, най- отчетливата, от които е езикът, „който свързва хората по – силно от кръвта“⁴³.

Разсъждавайки върху ролята на езика като основен градивен елемент на националната идентичност, аз като българин веднага правя асоциация със стремежът на нашите съседи от Република Северна Македония (РСМ), да докажат, че езикът, който говорят е уникален продукт на македонската нация, самобитен и характерен само за тях.

⁴¹ Wodak R. et al. 1999, p. 22

⁴² Anderson, 1983, p. 15

⁴³ Anderson, 1983, p. 133

Не мога да дам становище дали това е така, не съм лингвист, нито историк или културолог, но със сигурност мога да осмисля причината, поради която темата за македонския език носи толкова емоционален заряд за двете държави. Очевидно историческата истина се разминава с това, което е записано в менталните карти на „националните идентичности“ на нашите два народа.

Но да оставим темата за взаимоотношенията със съседните държави настрана (за сега) и да погледнем към друга интересна концепция, която ни дава ценна отправна точка за по – нататъшно дефиниране на понятието. Това е работата на Фини, Локнар и Мърфи⁴⁴, които ни предоставят така нужното описание на съставните елементи на понятието национална идентичност.

При създаването на своята теория, авторите се фокусират върху това да „раздробят“ конструкта на съставните му части, за да може да определят обхвата и естеството му. Така те извеждат три различни, но същевременно взаимосвързани аспекта на националната идентичност. Това са:

1) Самоопределяне. Макар и за мнозина да изглежда като предопределена още от раждането, истината е, че индивидът сам определя принадлежността си към съответната национална група. Самоопределянето е доброволен акт, който се случва в ранните години от живота. Ако се позовем на осемте етапа от теорията на Е. Ериксон, която разгледахме в глава 2.1., този процес протича между третата и седмата година. Той е опосредстван от проекциите, които родителите правят в детския ум, по отношение на общността, в която живеят това, което я характеризира и какво е нейното място в света;

2) Чувство на принадлежност и емоционална свързаност. Индивидът изпитва чувство на принадлежност към съответната група. Това се изразява под формата на емоционална свързаност със

⁴⁴ Phinney, J., Lochner, B., Murphy, R., 1990

символите на групата. Тук попадат целенасочено създадени символи - знаме, герб, национален химн, но също и език, изкуство, култура, традиции, ритуали, начини на обличане дори и традиционните храни. Пример за това е как шотландските деца знаят, че е нещо типично шотландско да се яде Хагис⁴⁵ и да се пие Арн бру⁴⁶, дори и никога да не са стъпвали в Шотландия, а техните връстници с индийски произход, знаят че не е много „индийско“ да се яде телешко, дори когато семействата им не изповядват хиндуизъм, а те са родени в някое предградие на Лондон.

3) Разграничаване от другите национални групи. Индивидът има различни нагласи и чувства към другите групи от тези, които има към собствената. Той може да харесва или не харесва друга нация, без да е общувал с нейни представители, просто защото това е характерно отношение на неговата група към другата.

Тук не мога да не придам за пример една от най-страшните заплахи която моята баба използваше, когато бях съвсем малък, а тя искаше да каже какво ще направи ако не я слушам: “Ще те дам на поганците, те да те държат при тях цяла неделя и тогава да те върнат“. Под поганци тя имаше предвид турците. В много от малките населени места в България все още използват поганец, вместо торбалан. Само да отбележа, че думата поганец, освен неверник, означава също и плъх и нещо нечисто. От своя страна тази ненавист към другите може да се разпознае и сред представителите на турския етнос, които дълго време са наричали българите „гяури“ – дума с арабски корени, която означава поклонници на глави и „рая“, което е дума пренесена от фарси, означаваща стадо. Примерите могат да бъдат многобройни и съвсем не се ограничават с балканските ни привички и нрави. На другият край на света британците все още наричат австралийците с обидното ПОМИ (на англ. Pommy), което е акроним идващ от първите букви на

⁴⁵ Хагис (Haggis)- традиционно шотландско ястие, чиито съставки са основно агнешко месо, бял дроб и овес.

⁴⁶ Irn Bru- Популярна безалкохолна напитка с вкус на портокал.

названието Затворници на нейно величество (Prisoners of His Majesty)⁴⁷.

Разграничаването от другите може да е свързано с усещането за превъзходство: те са нечисти - ние не, те са стадо - ние пастири, те са затворници - ние свободни хора, но по – често е свързано с това, че не ги харесваме, дори ги мразим и отхвърляме и това подсилва когнитивните предразсъдъци и емоционалните отговори свързани с тях. Всички механизми на затвърждаването на груповата идентичност, описани така добре в работата на Х. Ташвел (глава 2.2), играят своята роля и в този случай и подчертават груповите граници. Ето как самата материя, която изгражда националната идентичност носи в себе си основата на взаимоотношенията между националните групи и може да съдържа предпоставки за постоянен антагонизъм между държавите.

Връщайки се към теорията на Фини, Локнар и Мърфи, която разглеждаме, ако трите изброени аспекта – самоопределяне, принадлежност и разграничаване от другите групи са на лице, то тогава се създава споделено чувство на общност на индивида с останалите и това прави националната му идентичност завършена.

Теоретичните модели разгледани дотук, разбира се съдържат висока доза научна логика, почиват на фактология и са добре обосновани. Те илюстрират обхвата на понятието, също и отделни аспекти от него, като ролята на езика или нуждата от противопоставяне при оформяне на границите на нацията. Това е класически подход, когато се теоретизира толкова широко обхватно понятие и той върши чудесна работа, ако целта е да се разбере какво представлява националната идентичност по принцип. Когато обаче се търсят ключовите елементи на този конструкт и каква е ролята им при формиране на поведения, практикувани в обществото, тези подходи не предоставят задоволителни отговори. Една от причините идва от там, че повечето автори, изследващи националната идентичност работят в рамките на

⁴⁷ <https://www.countrylife.co.uk/comment-opinion/curious-questions-australians-call-british-poms-200250>

социологията или социалната психология, където понятието се изследва в неговата целокупност. През последните години обаче, интересът към груповата идентичност премина и в други клонове на социалните науки, което доведе до появата на различни, не така „ортодоксални“ теории. Една от тях е създадена в рамките на политическата психоанализа. Това е теорията за идентичността на голямата група на Вамик Волкан и едва след като в следващата глава читателят се запознае с нея, ще можем да формулираме отговор на въпроса за онези ключови елементи, които в началото нарекохме психологически маркери на националната идентичност.

3.2 Идентичността на голямата група през погледа на Вамик Волкан

Още в самия увод споменах името на В. Волкан, като подчертах, че без онази съдбоносна за мен среща през 2014 г., този текст никога нямаше да „оживее“. Както ще видите, теорията, която той създава е коренно различна от тези, които разглеждахме в предходната глава. Несъмнено интересна и провокативна, тя заслужава детайлно представяне, но преди да дойде ред на това смятам, че за читателя ще бъде интересно да дам малко информация около това кой е Вамик Волкан.

Вамик Д. Волкан е световно известен учен и изследовател. Той е професор в Университет на Вирджиния, Шарлотсвил⁴⁸, също и надзорен психоаналитик във Вашингтонския институт по психоанализа⁴⁹. През 2015, той става почетен професор на Университета Боск в Богота, Колумбия⁵⁰.

⁴⁸ University of Virginia, Charlottesville

⁴⁹ Washington Psychoanalytic Institute, Washington, DC.

⁵⁰ Bosque University, Bogota, Colombia

Волкан е известен със своите научни разработки в областта на психоаналитичната теория и практика, а през последните десетилетия разработва нова теория за идентичността на големите групи, като националната идентичност заема централно място в нея.

Несъмнено тази професионална визитка е впечатляваща, но преди да представя в детайли теорията за националната идентичност, създадена от авторитетната академичната фигура, искам да направя няколко щриха, разказващи личната история на човека Вамик Волкан. Това е важно, защото от една страна читателят ще разбере мотивацията, която го е водила към създаването на тази теория, от друга, защото животът му е изпълнен със събития и примери, които дават чудесна илюстрация на елементите от концептуалният модел, който е създал.

Вамик Д. Волкан е роден през 1932 в Лефкоса, Кипър. Баща му е от турски произход, а майка му е със смесени сиприотско - турски корени.

Детството на Волкан преминава в Кипър, който по това време е британски протекторат, узаконен след Руско – турската война през 1838 г. от така наречената „Кипърска конвенция“. Преди това остров Кипър е бил част от Отоманската империя цели 3 века.

Детството на Волкан е белязано от Втората световна война, в своите книги и статии той споделя много от спомените си за нея. По време на войната в Кипър, като английска колония, е на страната на съюзническата армия и много кипърци се записват доброволци в британските военни части. Това, както и военните бази разположени на острова, провокира чести бомбардировки от германски и италиански самолети в продължение на близо 2 години.

Още в този период от своя живот, Волкан е изпитал силата на националната идентичност и е разбрал, че има определени символи, чрез които тя се изразява, определен код от поведения, който се практикува от групата, която я споделя. Години по-късно, работейки върху психологията на голямата група, той се връща към тези спомени

за да илюстрира рамката от неписани правила, изграждащи границите на групата обединена в обща националната идентичност. Тези правила понякога ограничават индивидите, които са част от нацията, прави нежелателно общението с членове на други нации, интерпретират като нещо негативно дори притежаването на предмети, които са свързани с нея. Това е така, поради силно символното значение, с което се натоварват и приписването на негативен смисъл характеристиките на другата нация.

Ето и един пример в тази посока:

„Когато през май 1941 г. нацистите завладяха остров Крит, аз бях на осем и половина години, тогава всички кипърци се притесняваха, че нацистите ще се опитат да превземат и Кипър като следваща стъпка.“
..... „по това време баща ми донесе вкъщи една определена книга и я заключи в голям дървен сандък. По-голямата ми сестра ми каза, че книгата е немско - кипърски речник и че планът на баща ми е, когато нацистите завладеят Кипър да говори с тях на немски и да ги моли да не нараняват децата му. Сестра ми също ми каза, че баща ми е направил нещо забранено, вкарвайки немска книга в къщата ни. Днес аз зная, че притежаването на немска книга не е криминален акт, но тогава вярвах, че той е направил нещо незаконно, лошо, забранено и против правилата само и само за да ни спаси“⁵¹

Волкан използва и друга интересна история, оставила ярък спомен от детството му, за да даде пример за символ, който подсилва националната му идентичност и го кара да се чувства сигурен и горд. Чрез нея той илюстрира способността на хората да превръщат в символи дори най-незначителни физически обекти и да ги използват за укрепване на националната си идентичност във времена, когато тя е подложена на изпитания:

⁵¹ Vamik D. Volkan 2021, p.27

„Когато бях първи клас в началното училище в Никозия, играейки си навън, с други деца станяхме свидетели на това как един италиански самолет беше свален от британски изстребител в непосредствена близост от мястото където се намирахме. Ние видяхме как италианския пилот катапултира, но самолетът падна и се разби някъде в полето извън града. Тогава всички които бяхме там – не само децата, но и възрастните- като един се завтекохме към димящия самолет, а когато го достигнахме всеки вземаше по някое парче от останките за да запомни случката. Някой ми даде малко парче стъкло от прозореца на самолета и истината е, че аз го пазах още няколко десетилетия след случката“⁵².

Очевидно парчетата от отломките не са имали реална стойност за хората, които са ги събирали. Те не са могли да ги използват или продадат, нито дори да се похвалят, че те са свалили този самолет. Очевидно са имали символно значение, което по някакъв „магически“ начин ги е карало да изпитват гордост от случката и ги е свързвало с оцеляването на техният остров и нация.

След като Втората световна война приключва Волкан прекарва още няколко години в Кипър, а след това заминава за Турция, за да следва медицина. През 1957г. току що завършил медицинския университет получава стипендия за да специализира психиатрия в САЩ, където по – късно става психоаналитик и се установява да живее за постоянно. По това време избухва и гръцко – турският конфликт за остров Кипър и територията му е разделена на две части, които днес се наричат Република Кипър и Турска република Северен Кипър. В този период Волкан поддържа постоянен контакт със свои приятели, семейство и роднини, които са останали да живеят на острова, а разказите за кръвопролитията и озлобяването една към друга на двете етнически групи, съжителствали мирно в продължение на векове, го шокират и оставят дълбок отпечатък в съзнанието му. Тези етнически вражди и

⁵² Vamik D. Volkan 2021, p.28

кръвопролития са една от причините, която според неговите думи по – късно му дава допълнителен тласък да работи по темата за големите групи, техните взаимоотношения и феномените, които ги оформят

След като завършва специализацията си, Волкан има активна практика като психиатър и психоаналитик. Той постига изключителни кариерни успехи и става директор на Университетската болница Blue Ridge, заемайки този пост цели 18 години. Като признание за клиничните си постижения и разкрития в областта на терапията при шизоидните, граничните и нарцистичните личностни разстройства⁵³, той е поканен да стане гостуващ лектор в академията по Фройдистка психоанализа във Виена⁵⁴, а няколко години по-късно получава и световно признание в сферата на психоанализата като става старши преподавател в Институтът Ериксон ⁵⁵- може би най-престижното място където се преподава психоанализа в целият свят! Всичко това са изключителни успехи, които утвърждават В. Волкан като водещ практик, преподавател и автор в клиничната област. Интересното е, че тези успехи не притъпяват стремежа му да изследва и анализира човешкото поведение – този път обаче не на индивидуално, а на групово ниво. Така, след като вече се е утвърдил на полето на индивидуалната психоаналитичната терапия, той започва да проявява интерес към едно съвсем ново научно –изследователско поприще- това на новосъздадената политическа психоанализа. В резултат на това свое „увлечение“ през 1987, Волкан създава „Център за изучаването на човешките взаимоотношения“ (CSMHI) и събира около себе си ядро от изследователи, които изучават аспекти от човешкото поведение, пораждащи етническо напрежение, расизъм, социална дискриминация, свързвайки ги с различните аспекти от идентичността, която споделят големите групи. Малко след създаването на центъра, той е приет за член на международна организация наречена

⁵³ Vamik D. Volkan (1967) Primitive Internalized Object Relations: A Clinical Study of Schizophrenic, Borderline, and Narcissistic Patients International Universities Press, Inc,

⁵⁴ Fulbright/Sigmund Freud Pravatstifting , Vienna, Austria

⁵⁵Erikson Institute, Stockbridge, Massachusetts

International Negotiation Network (INN), чрез която Волкан и екипът му вземат участие в медиация на различни международни конфликти, стават част от преговорите в Кувейт, Албания, Косово и бивша Югославия, Източна Осетия, Израел и Палестина. Целият този уникален опит и възможността да изследва как са формирани толкова много и същевременно така различни национални идентичности, постепенно генерира необходимият брой прозрения и довежда Волкан до това, че през 1988г. той създава теория си за идентичността на голямата група⁵⁶.

Ето, че след това кратко отклонение от основната тема, дойде време да представя и самата теория, да я разгледаме в дълбочина и да видим какво я прави толкова уникална.

Ще започна с това, че Волкан концептуализира идентичността на големите групи (кланова, племенна, национална и др.), базирайки се на психоаналитичното схващане за формирането на индивидуалната идентичност. Според това схващане, децата усвояват основния си „набор“ от социални идентичности, чрез идентификация с родителите и най-тесното си семейно обкръжение. С течение на времето родителите, в едно с други значими възрастни, оформят националната идентичност посредством ежедневните си разговори с детето. Историите, които те подбират да му разкажат, легендите, приказките, фолклорът, „депозират“ в детския ум изображения на минали исторически събития, герои и мъченици на нацията му. Когато тези образи са натоварени с позитивни характеристики и детето усеща силната емоционална свързаност на родителите му с тях, това стартира процеса на идентификация, при която „децата участват чрез събиране на образи, възприятия и его функции от тяхната среда и научават какви неща принадлежат и характеризират тяхната голяма група“⁵⁷. Когато милионите деца на една нация интернализират в себе си идентично

⁵⁶ Volkan, V. D. (1988). The need to have enemies and allies: From clinical practice to international relationships. Northvale, NJ: Jason Aronson.

⁵⁷ Volkan, V. 2019, p. 141

съдържание или както Волкан го нарича общ „депозирани артикул“, те започват да споделят нещо, което може да се оприличи на **„психологическа ДНК“**. Така още в най- ранна детска възраст е посято семето на идентичността на тази голяма група.

Затвърждаването на националната идентичност, продължава през останалите стадии на развитие на децата, като се допълва и обогатява до етапа на зрелостта. Така например, след втората си година децата изграждат преходни ментални структури, които се наричат „резервоари на екстернализация“. В тях започват да се съхраняват колективни символи, които попълват това, което вече е „научено“ на предния етап с допълнителна информация за това какво е характерно и какво не, за тяхната нация⁵⁸. Символите и образите складиран в тези „резервоари“, след това се разпределят избирателно, като тези, които са натоварени с позитивна (либидна) енергия са разпределени като характерни за собствената голяма група и в последствие се използват за дооформянето на собствената национална идентичност (стъклото от сваления италиански самолет е физическата репрезентация на такъв символ) . Другите образи - агресивни, отблъскващи и неприемливи (нагонна енергия), несъзнателно се проектират към други групи, което е окончателният процес на оформянето на националната идентичност и бележи създаването на нейните граници с „външният свят“⁵⁹ (немския речник от историята на Волкан, и поганците, с които ме плашеше моята баба представляват такива символи).

Според Волкан две групи от материал, два много специфични „депозитни артикула“ играят ключова роля в процеса на създаването на това психологическо ДНК, което обединява хората в обща национална идентичност. Подобно на маркерите при човешкия геном, те задават основополагащите характеристики и отличителните черти на съответната национална идентичност.

⁵⁸ Volkan, V., 1988, pp. 74–81

⁵⁹ Volkan, V., 1988, pp. 74–81

Тези маркери Волкан нарича „избрана групова травма“ и „избрана слава“.

При представянето на своята теория Волкан използва една много илюстративна метафора. Той оприличава идентичността на голямата група, на огромна невидима шатра, която дава подслон на нацията, но и я отделя от останалите, показва ясно кое е вътрешно и кое външно, по този начин създава усещане за „ние“, дава принадлежност и сигурност. „Платът“ на тази шатра е изграден от избрани исторически, културни, религиозни и идеологически символи, които изграждат груповата идентичност. „От всички тези символи, най-значимите са „избраната травма“ и „избраната слава.“⁶⁰. Тези колективни артефакти играят ключова роля, както по отношение оформянето на идентичността вътре в групата, така определят и поведението ѝ при взаимодействие с други големи групи/нации.

Волкан дава конкретно описание на двата маркера, което несъмнено е една от силните страни на неговата теория и я прави изключително практически приложима, особено когато се насочат усилия по измерване на националната идентичност.

Според него: **„Избрана травма се отнася до споделения ментален образ на много травматично събитие причинено от ръцете на враг в историята на предците на голямата група.“**⁶¹.

Авторът допълва, че избраната травма, придобива истинската си „сила“ когато вече няма реална памет и „жив“ разказ за преживените страдания. Тогава това, което се случва с травматичното преживяване, загубвайки усещането за реалност, е че то се „митологизира“. Когато това се случи, менталният образ за травмата на предците претърпява процес, известен в психоанализата като „промяна на функцията“⁶². Чрез него травмата се превръща в много повече от историческо

⁶⁰ Volkan, V., 1991, 2014

⁶¹ Volkan, V. 2019, p. 144

⁶² Waelder, R., 1936, p. 48

събитие, тя се превръща в символ, който в психологически план свързва членовете на голяма група, настанява се в колективното им съзнание и **става източник на усещането им за „НИЕ“**.

Понякога скорошно историческо събитие също може да има необичайно силно действие, подобно на групова травма, без да съдържа в себе си същия интензитет или травматичност. Според Волкан това е възможно ако събитието в някакъв аспект напомня или се свързва с травмата и реактивира страданията преживени от предците.

В допълнение към това, избраната групова травма нерядко отключва феномен, наречен „Идеология на правото“⁶³, според който членовете на голямата група вярват, че имат правото да си възвърнат това, което техните предци несправедливо са загубили от ръцете на враговете. Това често създава предпоставки за национални конфликти и напрежение между отделни държави, което не може да бъде обяснено, нито с икономически, нито с геополитически фактори. Груповите травми са доста изследван феномен, те играят съществена роля при формирането на социално значими поведения, но на това ще се отдели място и внимание в текста след малко.

По отношение на другия маркер на националната идентичност, а именно избраната слава, Волкан я описва като **„споделеният образ на големите постижения на предците и героите на предците в отношенията им с друга голяма група“**⁶⁴.

Макар избраната слава да преминава същия процес по превръщане в ментален символ, подобно на избраната травма, тя не обременява следващите поколения с различни „задачи, национални мисии и идеологии,“ които се оправдават с възстановяване на

⁶³ Volkan, V. 2013, p. 155

⁶⁴ Volkan, V. 2019, p. 144

несправедливостите, причинени на предците⁶⁵ и могат да имат силно дезадаптивно въздействие върху нацията. Избраната слава влияе върху националната идентичност, като подобрява колективното самочувствие и дава усещане за стойност. Тя генерира позитивна обществена енергия и подтиква членовете на нацията да застават един до друг, не само при появата на „общ враг“, разпознат в лицето на друга голяма група, но и когато са изправени пред икономически, природни, климатични и др. предизвикателства, с които нацията може да се справи ако е обединена.

Ако трябва да синтезираме основните компоненти от теорията на Волкан, то трябва да кажем, че тя разглежда националната идентичност като вид идентичност на голямата група. Групата е съставена от индивиди, които се самоопределят като част от нея и това се случва чрез процес на „депозиране“ в умовете на децата на символен материал, под формата на истории, които символизират пътя на предците им. Най-силните измежду тези символи, тези които създават „психологеското ДНК“ на националната идентичност са наречени маркери и това са **избраната травма и избраната слава**. Именно те въздействат изключително силно върху идентичността на нацията, защото са преминали през процес на „промяна на функцията“ и са възприемани като полуреални, полумитични събития, които представляват основните елементи, оформящи колективния ѝ Аз.

В заключение на тази глава следва да се отбележи изключително ясното дефиниране на маркерите за национална идентичност, която теорията на В. Волкан предоставя. Също и нестандартният, но същевременно практически прочит, на процесите описващи формирането на идентичността на големите групи. Това несъмнено прави теорията изключително подходяща за определянето на основополагащите елементи на българската национална идентичност

⁶⁵ За да илюстрира какво е „Идеология на правото“, „Волкан придава пример с известната Megali Idea (Великата идея). Според нея гърците имат право да си „вземат обратно“ Константинопол (днешен Истанбул), столицата на Византия, завладян от Турската империя в далечната 1453г.

и се надявам читателят да е разбрал защо именно тя е избрана като основа, върху която да се проведе изследването. Все пак, преди да се премине към представянето на това изследване в четвъртата част на текста, ще е нужно едно последно допълнително разяснение. То е насочено към разяснение на характерните особености на груповата травма и последствията от нея. Това познание ще бъде крайно необходимо, когато се разглеждат значими поведенчески тенденции, практикувани в обществото ни и ще търсим отговор на въпроса, дали те са свързани с начина, по който е формирана българската национална идентичност.

3.3 За груповата травма и споделената гордост.

Ще си призная чистосърдечно, че преди да се запозная в детайли с теорията за идентичността на голямата група на Волкан, не знаех почти нищо по темата за груповата травма.

Всички теории, които бях срещал до момента твърдяха, че националната идентичност се формира или в дискурса на езика, който нацията говори, или чрез механизмите на атрибуция, разпознавайки определени характеристики като характерни за нацията, а други като нехарактерни за нея. В тези теории ролята на историята и историческите събития, се разпознава дотолкова, доколкото чрез тях се предават характеристиките на вътрешно – външно и това дава възможност за оформяне на граници, ценности, социокултурни и донякъде поведенчески норми. Когато, обаче започнах да размишлявам върху националната идентичност в контекста на Волкановата концепция, не можех да спра да „се ровя“ в научната литература, търсейки източници по темата за груповата травма и ефектите от нея (наричана още колективна, социална⁶⁶ и

⁶⁶ Hamber, Brandon & Elizabeth Gallagher (eds.) 2014. Psychosocial Perspectives on Peacebuilding. New York: Springer.

транспоколенческа⁶⁷ травма). Оказа се, че има многобройни изследвания и за мен беше изключително полезно да открия в каква голяма степен те очертават един добре дефиниран набор от социални нагласи и поведения, които са следствие от такива травми.

При анализ на научни източници, ясно се очерта какво представлява груповата травма. Общото схващане е, че това е психологическа реакция, която е следствие от дадено травматично събитие, преживяно от голяма група хора обединени по общи признаци, а това събитие и реакциите към него оказват ефект върху обществото, в което живеят. Ефектите от травмата са различни. Те се отразяват на емоциите – на начина, по който членовете на групата се чувстват. Те формират споделените вярвания на групата за заобикалящия ги свят и за самата нея, също така променят и ценностите, което несъмнено влияе върху модела на обществото.

Всеобщото схващане е, че груповата травма не се изразява в точното възпроизвеждане и фиксация върху определено историческо събитие. Появата ѝ предполага, че трагедията, която я е породила е жива в колективната памет под много форми, повечето от които са **фактологически некоректни**. Тези спомени в никакъв случай не представляват „огледален образ“ на травматичните събития. Също, трябва да се знае, че колективната памет за травмата почти винаги е различна от индивидуалната, тази в която индивидът преживял травмата, я записва и помни в детайли. Това е така, защото тя се предава през различните поколения, надживявайки спомените на тези, които са оцелели сред реалните събития, видоизменяйки и в много случаи, надхвърляйки обхвата на индивидуалните страдания.

С други думи: груповата травма е това, което поколенията получават от предците си и носят със себе си за да предадат на своите деца, въпреки че са отделени от събитията, които са се случили назад във

⁶⁷ Bar-On, Dan 1995. Fear and Hope. Three Generations of the Holocaust. Cambridge MA: Harvard University Press

времето, а понякога, когато вече живеят на различно географско място, дори и в пространството. **Тези изкривявания на спомените, хиперболизиране и митологизация на трагедията на групата, са продиктувани от факта, че нейните членове се опитват да реконструират вътрешния си свят, смисъла си на съществуване като група и да „преработят“ целия този травматичен материал**⁶⁸.

Груповата травма отключва това което авторите наричат **криза на смисъла** и чиято цел е да даде отговор на въпроса какъв е нашият **нов смисъл на съществуване** след тези събития.⁶⁹

По отношение на маркерите, които оформят националната идентичност, такова събитие често начертава ландшафта на колективната история на нацията като съставен от две части - преди и след събитията, които са причинили груповата травма. Това допълнително подсилва усещането за ефектите от травмата върху споделящата я група, защото често преекспонира и натоварва със силна негативна конотация промените, настъпили в нацията, след преживяната травма.

В тази връзка изключително интересен е и въпросът за обхвата на груповата травма, включително под какви форми се изразява нейното въздействие и кои аспекти от колективното АЗ променя. Отговор на този въпрос може да намерим в работата на Урсула Кьониг. Тя говори за две различни нива, на които груповата травма се проявява.

Първото нарича **ниво на груповата идентичност**. На това ниво се наблюдават промени в структурата на идентичността на групите, засегнати от травмата като се променят съответните маркери за групова идентичност.

⁶⁸ Brunner, B. & Markus, S. 2012. Criticizing “Collective Trauma”. A Plea for a Fundamental SocialPsychological Reflection of Traumatization Processes, in: Catherine Barrette, Bridget Haylock & Danielle Mortimeret (eds.).Traumatic Imprints. Performance, Art, Literature and Theoretical Practice. Oxford: Inter-Disciplinary Press, 199-20

⁶⁹ Hirschberger, G. (2018) Collective Trauma and the Social Construction of Meaning, *Frontiers in Psychology*. 2018; 9: 1441. doi: 10.3389/fpsyg.2018.01441

Пречупено през призмата на маркерите от вулкановата теория, това може да означава стартиране на процес по промяна на функцията и превръщането на скорошното травматично събитие в споделена групова травма.

Второто е **социалното ниво**. Тук попадат нагласите и интеракциите, произтичащи от тях. Това може да означава промяна в естеството на взаимоотношенията на индивидите вътре в социума, но също и на взаимоотношенията им с другите външни групи, до степен, в която се променя самата материя и структура на обществото⁷⁰.

Важно е да кажем, че за да можем да говорим за наличие на групова травма, трябва да се наблюдават и двете нива на проявление. Именно тогава ефектът върху голямата група е най- силен и може да се наблюдава под формата на конкретни поведения и нагласи.

Например: избухването на ядрената електроцентрала в Чернобил, макар и да е голяма трагедия, не предизвиква след себе си поява на групова травма, въпреки огромния брой украински жертви и опустошителните последствия за околната среда, защото не променя начина, по който украинците гледат на собствената си нация и на другите съседни нации. Може би защото тази трагедия не е разпозната като причинена от конкретна друга голяма група, а жертвите имат разнороден етнически произход (украинци, руснаци, беларуси). От друга страна бомбардировките над Хиросима и Нагазаки със сигурност причиняват такава травма за японския народ, защото са причинени само на една нация от конкретна друга нация извършител и видимо повлияват, както на социалните интеракции вътре в държавата, така и на националната ѝ идентичност⁷¹.

⁷⁰ König, U., & Reimann, C. (2018). Closing a gap in conflict transformation: Understanding collective and transgenerational trauma. *Erişim tarihi*, 15, 2020.

⁷¹ Martinez, A. (2015) Hiroshima and Mass Trauma Today: Treating Post-traumatic Stress Disorder in Individuals and Communities. *International ResearchScape Journal*, volume 3, article 8

Друга не по-малко важна част от анализираниите източници надгражда обяснението на Кьониг за механизмите, по които груповата травма променя голямата група и описват социалните ѝ последствия. Това са такива поведения и нагласи, които „обременяват“ националното самосъзнание, правят го дезадаптивно и водят до развиване на ценностна конструкция, която намалява устойчивостта на травмираната група.

По тази тема, един от водещите автори - Андреас Хембъргър, твърди, че „групата, която е била подложена на травматизация, започва да гледа на друга нация като на извършител и се, консолидира в отношението си срещу този извършител, а това води до видими травматични последици, проявяващи се най-вече на интерактивно ниво.“⁷²

Под интерактивно, той визира нивото на взаимодействие на травмираната нация с „извършителя“, но не само с него. Тук се включват и редица социално значими поведения, които се осъществяват между членовете на самата група, споделяща травмата, начините по които те общуват по между си, връзките, които изграждат и „филтрите“, през които възприемат социалната реалност.

При формирането на тези поведения, различни социални, емоционални и когнитивни фактори играят своята роля, като те могат да бъдат наблюдавани под формата на предвидими посттравматични тенденции, задълбочено изследвани и добре описани в публикациите на автори като Г. Бонано, К Карштоф , А. Хембъргър, К. Ханчева и В. Волкан ⁷³. Запознаването на читателя с тях е основната причина за написването на настоящата глава, защото без нужната яснота по въпроса, дискусията за връзката на българската национална идентичност със състоянието на обществото ни би била безплодна.

⁷² Hamburger A., 2017, p. 70

⁷³ Bonanno, G., 2004; Karstoft, K. et al., 2013; Hamburger, A. 2017; Hamburger, A., Hancheva, C. & Volkan, V. 2020

Сред тези тенденции най-често описваните са пет и те са изброени както следва:

Отказ от признаване: Това е поведенческа тенденция в рамките, на която голямата група, споделяща обща травма, отрича постиженията направени от нейните членове, като ги омаловажава или пренебрегва. Понякога, когато постиженията са признати от трета страна (друга голяма група/нация), процесът преминава в подценяване на индивида постигнал този успех. Това става като се отдава особена тежест на негови личностни/ характерови недостатъци, макар и в повечето случаи, те да не са свързани с постижението, нито да отменят неговата значимост.

Отказът от признание, в крайна сметка води до създаване на споделена нагласа, при която негативните социални явления се разпознават много по-ясно и им се обръща особено внимание - за сметка на позитивните. Оформя се филтрирана перцепцията, че групата е неспособна да генерира градивни поведения и съответно възпрепятства създаването на нови позитивни примери и герои.

„Пакт“ на мълчание: Конспирация или „Пакт“ на мълчание се изразява в отказ да се застане на активна позиция по социално значими въпроси. Това може да е гражданска позиция, свързана с права, свободи или задължения, може да е вид етичен код, но важното тук е, че това води до провал в саморегулаторните механизми на обществото и девалвация на ценностната система.

Пактът на мълчание включва два аспекта. Единият е липсата на вяра, че ако се „надигне глас“ нещо ще се промени той е по-скоро на ниво вътрешни нагласи и предубеждения. Вторият може да бъде описан като неангажираност към различни граждански инициативи и има своята поведенческа проява, най-вече под формата на пасивност и игнорирани на социално значими инициативи.

Тези поведенчески тенденции се случват на „емоционален фон“,“ характеризиращ се с апатия, високо ниво на социална тревожност и ниско ниво на доверие между членовете на групата. Такива емоции допълнително „подхранват“ тенденцията, защото намаляват личната психична енергия и стават причина за изолация от другите членове на голямата група.

Институционално отхвърляне: Тук става въпрос не просто за несъгласие с политиките водени от отделни институции, а за хронично недоверие към всички обществени структури, създадени за да репрезентират държавата пред обществото. Институционалното отхвърляне е базирано на нагласа, която се разпростира върху широк спектър от взаимодействия на индивида с държавата и нейните представители, изразява се в нежелание да се взаимодейства с тях, освен при крайна необходимост.

Институционалното отхвърляне води до формиране на негативна генерализация към всички елементи на институциите и представителствата на формалната власт, което се пренася върху други символи на държавата и отказ на гражданите да ги припознаят като присъщи на тяхната голяма група.

Тези нагласи, в едно с филтрираната перцепция, която възприема всяка институционална инициатива с недоверие, постепенно формират един задълбочаващ се обществен нихилизъм. Бавно, но сигурно, групата започва да отхвърля всяка една ценност, която е прокламирана от определена институция, само защото посланието идва от там.

Разпад на успешната „митова конструкция“: Всяка група си има своите митове и своите поводи за гордост. Така е и при тези с най-травматично формираните групови идентичности. Разпадът на митовата конструкция обаче, е тенденция, която се изразява в това че, поводите за гордост, дори националните герои, започват да се подлагат на съмнение и самата конструкция, която стои в основите на груповата идентичност, започва да „ерозира“. Митовете, героите, събитията,

които са повод за слава се отричат, а това често е придружено с изфабрикувани доводи и пренаписване на историческата истина⁷⁴.

Към тези така добре описани тенденции често се добавят:

Споделено усещане за безсилие и безпомощност, което рефлектира в усещане за срам и малоценност и води до стремеж нацията винаги да се представя в добра светлина пред другите;

Високи нива на социална тревожност, което води до ниски нива на доверие и вътрешно напрежение между членовете на обществото;

Формиране на ценностна система на „недоверието“ характеризираща се с ригидност, съпротива към промените, възприемане на обществените фигури в „черно - бели“ окраски и склонност към обясняване на социалните взаимоотношения на базата на негативни стереотипи.⁷⁵

Изброените тенденции са наричани **„социални симптоми“**⁷⁶ и могат заедно или по отделно да се наблюдават в групите развили травматична идентичност. Основното последствие от тези симптоми е, че те поддържат травмата „жива“ и възпрепятстват нейното преодоляване. Това отслабва позитивните аспекти на груповата идентичност, намалява обществената енергия и като краен резултат, занижава устойчивостта на групата при големи социални/икономически кризи.

Обобщението, което може да направим по отношение на груповата травма, е че със сигурност, по един или друг начин, тя въздейства не само за формиране на маркерите на националната идентичност, но оказва своето неблагоприятно влияние върху обществените процеси и

⁷⁴ Hamburger A. (2017). Genocidal trauma. Individual and social consequences of the assault on the mental and physical life of a group. In: Laub, D. & Hamburger, A. pp. 66 – 91 (eds.). Psychoanalysis and Holocaust Testimony. Unwanted Memories of Social Trauma. London: Routledge

⁷⁵ König, U., & Reimann, C (2017) Collective Trauma and Resilience. Key Concepts in Transforming War-related Identities. Comment on: Transforming War-related Identities. Berghof Handbook Dialogue Series No. 11

⁷⁶ Bonanno, G., Mancini, A., Westphal, M., 201

взаимоотношенията на гражданите живеещи в такова общество. Това ще бъде особено важно и ще се върнем към него веднъж при представяне на изследването разкриващо маркерите на българската национална идентичност, втори път в дискусията и заключението в края на текста.

Нека сега, обаче обърнем внимание и на другия маркер за национална идентичност - избрания повод за гордост, защото той също ни дава интересно поле за дискусия.

В научната литература темата за **националната гордост/слава** определено е получила своето място. Могат да бъдат открити и данни за поведения свързани с нея, как те се разпознават в обществения живот и каква връзка имат с националната идентичност.

Националната гордост е феномен, който има два аспекта. Единият ще нарека възхита и признателност, а другия - усещане за „съучастие“.

Първият е свързан с адмирирането на извършителите на делото, което дава повод за гордост – било то национални герои допринесли за утвърждаването на нацията, било спортисти или хора на изкуството и науката, които носят международно признание и слава във времена на мир и спокойствие.

Вторият е свързан с усещането на индивида, че и той – като част от същата голяма група/нация по някакъв „магически“ начин е „съучастник“ в това постижение. Това е усещането, че благодарение на споделената национална идентичност, той също е част от този успех⁷⁷.

Съвсем естествено, поводите за национална гордост/слава се свързват с повишаване на стойността, която индивидите отдават на принадлежността си към нацията, повишаване на самочувствието, не само на международно, но и на вътрегрупово ниво, което е следствие

⁷⁷ Evans, M., D. and Kelley, J. (2003) National pride in the developed world: Survey data from 24 nations. International Journal of Public Opinion Research Vol. 14 No. 3

от позитивния емоционален обмен между членовете на обществото. Това, в последствие води до формирането на система от вярвания и ценности, която увеличава доверието между членовете на общността, подсилва практикуването на поведения, които са разпознати като вътреприсъщи за нацията и подпомага саморегулаторните механизми, прави обществото по-отворено към външни групи и в крайна сметка, по-гъвкаво към промени идващи отвън⁷⁸.

Националната гордост в сферата на социалните и икономическите науки е разпознавана като значим елемент от колективните ментални модели на гражданите. Това е така, от една страна заради своят психологически ефект върху идентификацията с нацията, от друга заради влиянието, което тя има върху обществени и икономически аспекти в съответната държава. Така например, силата на националната гордост се свързва с готовността, с която гражданите плащат своите данъци⁷⁹, с желанието им да запазят своята национална валута⁸⁰, дори с готовността да участват в доброволчески инициативи посветени на обединяването на нацията⁸¹.

Друг важен аспект от националната гордост е свързан с устойчивостта на националната идентичност. Тук е открита и ясна връзка между това колко „древна“ е нацията, разбирано в контекста на времето, от което исторически съществува държавата - праотец на съвременната голяма група и идентификацията с националните символи. Това дълголетие (от англ. Longevity), играе съществена роля за силата на националната идентичност, а поводите за гордост и слава, натрупани през историческия ѝ път са ключовите елементи на този процес⁸².

⁷⁸ Goode, W. J. (1978): *The Celebration of Heroes*, Berkeley, University of California Press.

⁷⁹ Konrad, K. and Qari, S. (2012) *The last refuge of a scoundrel? Patriotism and tax compliance*. *Economica* 79(315): 516–533

⁸⁰ Müller-Peters A (1998) *The significance of national pride and national identity to the attitude toward the single European currency: A Europe-wide comparison*. *Journal of Economic Psychology* 19(6): 701–719.

⁸¹ Bendix R (1980) *Kings or People: Power and the Mandate to Rule*. Berkeley, CA: University of California Press.

⁸² Grajzl, V., Eastwood, J. and Grajzl, P. (2016) *The longevity of national identity and national pride: Evidence from wider Europe*, *Research and Politics*, April-June 2016: 1–9, DOI:10.1177/2053168016653424

Спокойно може да се каже, че няма съмнение по отношение на това какви са основните ефекти от споделената слава и че те действат в посока укрепване на идентичността и създаване на стабилни обществени структури, базирани на доверие и колективни ценности. Разсъждения в тази посока прави и В. Волкан, който още при представянето на теорията си говори за поводите за споделена гордост като за източник на позитивна обществена енергия, която обединява групата и ѝ помага да се справи с различни предизвикателства. В продължение, той допълва, че това е възможно само, когато е налице силна „митова конструкция“, а членовете на групата споделят усещането за стойност и общи „корени“, с които да се гордеят.

Изграждането на такава балансирана система за поддръжка на националната идентичност сплотява много по – силно от общия враг. Ако групата непрестанно се нуждае от враг за да „синтезира“ страх или омраза, за да поддържа границите на своята идентичност, самите членове започват да изпитват тревожност и да се чувстват изтощени и нещастни. Идентификацията им с нацията започва да носи повече негативни емоции от колкото позитивни и с течение на времето започва да избледнява.

Логическият извод, до който темата за ролята на споделената слава ни отведе е, че когато тя присъства като добре оформен маркер на националната идентичност, то голямата група няма нужда от външна заплаха за да бъде единна. Такива нации ще са по- толерантни и по – зрели във взаимодействието си с другите, които се намират извън тяхната „шатра“ и ще отстояват националните си интереси без да влизат в конфликти или да използват „аргументи на силата“. По този начин многобройните поводи за споделена гордост, в едно с дълголетието на нацията, играят съществена роля за устойчивостта на националната идентичност и водят след себе си до поразждане на социално доверие и формиране на гражданско общество.

Част 4: Какво ни прави българи?

В Четвърта част е представено изследването, проведено с цел да се установят маркерите на българската национална идентичност, на база теоретичният модел създаден от В. Волкан. В нея се прави анализ на резултатите и интерпретации върху силата и значението на разкритите маркери. Също в тази част се отваря основната дискусия, в рамките на която се генерират хипотези за връзка между националната идентичност и социално значими поведения, практикувани в българското общество.

Четвърта част е изградена от 3 глави.

Глава 4.1., проследява хронологично провеждането на изследването и дава информация за процедурата по създаването и валидирането на инструмента използван за разкриване маркерите на българската национална идентичност. В нея се описват етапите на валидиране и апробация на въпросника и се очертават предизвикателствата, с които той следва да се справи.

Глава 4.2., съдържа анализ и интерпретация на получените данни при изследването. Анализът върху тежестта на двата маркера се прави през няколко статистически разреза. Освен на цялата изследвана група, се разглеждат и разбивки по фактор на етническо самоопределяне на двете основни малцинствени групи в България – ромската и турската.

Глава 4.3., отваря дискусия в, рамките на която се търси връзка между маркерите за национална идентичност, под формата на групова травма и споделена гордост и поведенчески модели, които са лесно разпознаваеми в българското общество. В тази глава се дискутира и съотношението на процентното представителство на двата маркера и се споделят две възможни хипотези за начина, по който те влияят на формирането на ценности и обществено значими поведения.

4.1 Хронология и методология на проведеното изследване.

След като в период на няколко години усилено се интересувах от работата на В. Волкан и колеги работещи в тясна колаборация с него, идеята как да бъдат измерени маркерите на българската национална идентичност, придоби своето ясно очертание. Това, което се случи като логична стъпка в края на 2017г., беше решението да инициирам провеждане на изследване на българската национална идентичност базирано на Волкановата теория. Разбира се, задачата се оказва доста по – трудна от първоначалните ми очаквания. От една страна задълженията, които вече имах, като преподавател във ВУЗФ⁸³ и ангажиментите в частната ми консултантска практика не ме оставяха с излишък от свободно време. От друга, децата ми все още бяха съвсем малки и това налагаше да участвам активно в отглеждането им, да поемам своята част от дългия списък с родителски отговорности. Въпреки всичко, при добро желание и достатъчно висок ентузиазъм - защото всички знаем, че така се прави наука в България, успяха да реализирам малки постъпателни стъпки към провеждането на такова изследване. Най - големият проблем, с който се сблъсках обаче, дойде не от липсата на време или финансиране, а от липсата на надеждна методология, по която да се измерят маркерите на националната ни идентичност. Нямахме нито въпросник, нито тест, нито анкета, които да превода, адаптирам и използвам за целите на изследването. Опитите ми да намеря дори нещо подобно, използвано от други автори и научни колективи, не дадоха резултат. „Загубен в превода“ от това лутане предприех и една отчаяна стъпка - започнах да водя кореспонденция с Вамик Волкан. Професорът беше така любезен редовно да отговаря на имейлите ми, дори ми изпрати значителна част от своите статии по въпроса, но нито той, нито екипът колеги, с които работи, бяха създали инструмент за измерване на маркерите за национална идентичност. Разкриването им те бяха осъществявали, с помощта на присъствени

⁸³ <https://vuzf.bg/>

фокус групи, директни интервюта и др., методи, които имат своите плюсове, но отнемат много време и много ресурси, а чрез тях е трудно да се обхванат голяма извадка от лица, за да се даде нужната представителност на такава инициатива. На този етап осъзнах факта, че за да се осъществи това изследване, трябва да бъде създаден подходящ въпросник, буквално „от нула“.

Всеки, който го е правил знае че, това е нелеко начинание, изискващо експертни познания в много различни области. За мой късмет, на този етап споделянето на идеята за такова изследване привлече една част от професионалната общност в България и така започнах да получавам значителна подкрепа от свои колеги. На първо място в създаването на въпросника се включи част от екип на изследователската лаборатория VUZF lab⁸⁴. Знанията и опитът на хората от нея дадоха ценна структура на това какъв да бъде форматът на въпросника, какви въпроси да включва, каква да бъде подредбата им и какъв да бъде начинът, по който се събират необходимите данни. Огромна подкрепа получих и от двама свои колеги. Това бяха доц. Атанас Атанасов и доц. Радостин Вазов, които участваха активно в процедурите по валидирането на въпросника, а в следствие отделиха от времето си за да помогнат в събирането и обработката на данните, които ще бъдат представени надолу в текста. Статистическия анализ и намирането на подход за събиране на данни от малцинствените общности е изцяло тяхна заслуга, а това се оказа съществен елемент при сформирането на целевата група.

По отношение създаването на самия въпросник/анкета, заедно с вече споменатите колеги се обединихме около няколко основни принципа:

1. Въпросите трябваше да са разбираеми и да не изискват каквото и да е задълбочено познание, нито по социално-икономически, нито по исторически теми. С оглед на това, че изследването обхваща хора на различна възраст, с различен образователен ценз и езикова култура, от

⁸⁴ <https://vuzflab.eu/en/>

разнородни социални слоеве и етнически общности, това беше особено важно.

2. Самите въпроси трябваше да бъдат формулирани така, че да очертаят избраната групова травма и споделяният повод за гордост, без да внушават, стереотипизират или повлияват отговорите на изследваните лица.

3. Анкетата трябваше да е достатъчно кратка за да може да се попълни „на крак“ но същевременно да събира необходимите социологически данни, които ще са необходими прави статистически анализи на разбивки по възраст, етническа принадлежност, образователен статус и др.

Следвайки тези принципи се стигна до окончателния вариант на въпросника, който е представен в таблица 1.

Той включва два блока.

Блок А – където се задават въпроси целящи да разкрият маркерите на национална идентичност.

Блок В – където се задават въпроси събиращи социодемографски данни на респондентите, за да може да се правят необходимите статистически разбивки.

Таблица 1: Въпросник за измерване маркери на българската национална идентичност

Блок А: Основни въпроси

A1. СПОРЕД ВАС ВАЖНО ЛИ Е ХОРАТА ДА ПОЗНАВАТ НАЦИОНАЛНАТА СИ ИСТОРИЯ?

Посочете Вашия отговор

- | | |
|---|--------------------|
| 1 | ДА, ВАЖНО Е |
| 2 | НЕ, НЕ Е ВАЖНО |
| 3 | НЕ МОГА ДА ПРЕЦЕНЯ |

A2. СПОРЕД ВАС, КОЕ ИСТОРИЧЕСКО СЪБИТИЕ/СИТУАЦИЯ Е НАЙ-ГОЛЕМИЯТ ПОВОД ЗА ГОРДОСТ В ЦЯЛАТА ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ?

Посочете само едно историческо събитие

A3. СПОРЕД ВАС, КОЕ ИСТОРИЧЕСКО СЪБИТИЕ/СИТУАЦИЯ Е НАЙ-ГОЛЯМАТА ТРАГЕДИЯ В ЦЯЛАТА ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ?

Посочете само едно историческо събитие

Блок В: Демографски характеристики

B1. ПОСОЧЕТЕ ВАШИЯ ПОЛ

Посочете Вашия пол

- 1 МЪЖ
- 2 ЖЕНА

B2. ВЪЗРАСТ В НАВЪРШЕНИ ГОДИНИ:

Посочете възрастовата група, в която попадате.

- 1 До 17 г.
- 2 от 18 до 29 г.
- 3 от 30 до 39 г.
- 4 от 40 до 49 г.
- 5 от 50 до 59 г.
- 6 над 60 ГОДИНИ

B3. КАКВО Е НАСТОЯЩОТО ВИ СЕМЕЙНО ПОЛОЖЕНИЕ?

Само един отговор

въпросите, които са зададени мерят съответната дименсия, към която са насочени.

Пример: въпрос А2 цели да разкрие споделената гордост и с кое историческо събитие е свързана тя. Начинът, по който е зададен въпросът е: *Според Вас, кое историческо събитие/ситуация е най-големият повод за гордост в цялата история на България?* Формулиран така, въпросът дава свобода на респондента да запише например, определено събитие, дата или място (Освобождението на България от турско робство или „Шипченската епопея“), но също и свободата да спомене определена историческа личност, (примерно Васил Левски, цар Симеон и т.н.) при което отговорът пак ще съдържа необходимата информация. Ако формулировката на този въпрос не се поднесе по този начин, тя може да повлиява на респондентите в отговора, който дават, да подтикне към даване на отговор „не зная“ или дори да ги откаже да попълват анкетата.

Пример за неподходящо формулиран въпрос: *Кое историческо събитие Ви е карало най- силно да се чувствате горд/а от това че сте българин?*

Зададен по такъв начин, въпросът би имал две слабости. Първата е, че пита за чувство на гордост, което към момента на попълване на анкетата може да не се изживява, дори заради чисто битови проблеми. Втората е, че фразата- *Кое историческо събитие*, пита за повече конкретика и търси фактология, изучавана в часовете по история в училище, която респондентът може да е забравил или въобще да не е знаел.

След като структурата на въпросите беше изчистена, се премина към втората фаза, която включваше фокус група, съставена от специалисти, психолози, маркетолози, социолози, икономисти – хора с опит в създаването на въпросници и провеждането на подобни изследвания. Целта беше да се съберат техните предложения за корекции по инструмента. Следствие на тази фаза, към анкетата добавихме и

въпрос A1: *Според Вас важно ли е хората да познават националната си история?*. Неговата цел всъщност е да даде начало на попълването на анкетата, с един затворен въпрос, който не изисква голямо усилие за да се отговори, като същевременно създава в респондента усещането, че анкетата съдържа „лесни и бързи“ за отговаряне въпроси. Идеята беше по този начин да отключим и евристичния ефект, известен като последователност (Commitment), според който индивидите са склонни да довършат започнати инициативи ако в началото са казали, че те не представляват трудност за тях⁸⁷.

Третата фаза на валидация се състоеше в поредица от интервюта с потенциални респонденти - хора, които нямат специална квалификация, нито опит в създаването на такъв въпросник. В рамките на индивидуални разговори с тях беше обсъдена яснотата и разбираемостта на въпросите, изпробваха се варианти с различни изрази и словоред. Бяха проведени 14 такива интервюта и като резултат от тях, отделни думи използвани във формулировката на въпросите бяха заменени. Тези чисто лингвистични промени, в последствие се оказаха изключително важни за коректното разбиране на въпросите от изследваните лица.

На четвъртата фаза, въпросникът се използва в два различни варианта с две пилотни групи, всяка съставена от по 50 участника. Вариантите се различаваха единствено по това, че в първият, въпросът за споделената групова травма беше поставен на място A2, а въпросът за споделената гордост на място A3. Във вторият вариант, въпросът за споделената гордост беше зададен първи (A2), а този за груповата травма - втори (A3). Резултатите от тези пилотни групи не са включени в данните на основната група, представени в настоящото изследване. След проверка на резултатите се оказа, че когато първо се пита за травматичният маркер, участниците дават изключително сходни и стереотипни отговори, а когато анкетата се прави едновременно от

⁸⁷ Dolan, P., Hallsworth, M., Halpern, D., King, D., & Vlaev, I. (2010). MINDSPACE: Influencing behaviour through public policy. Report for the Cabinet Office, UK, in press

няколко участника в група има силен гнездови ефект, при който респондентите в голяма степен даваха един и същ силно стереотипиран отговор. След тези резултати се спряхме на вече представения вариант на анкетата, при който въпросът за споделяната гордост се задава първи, а този за груповата травма - втори.

Последната, пета фаза включваше дискусии относно това как да бъде дистрибутиран въпросника за попълване и какви да бъдат инструкциите към анкетаторите. Тук се взе решение, въпросникът да се попълва само на хартиен носител и ако се прави в групи, то те да не надвишават 10 човека. Тези решения бяха продиктувани от съображение за контрол върху извадката и възможност да се обясни повторно смисълът на анкетата при възникнала неяснота. Също се взе предвид и ниското ниво на компютърна грамотност и достъп до дигитални устройства на част от потенциалните респонденти, не на последно място, ограничението за размера на групите в случаите когато се попълва по този начин е свързано с нежеланият гнездови ефект, проявен в пилотното изследване.

За да се достигне до равномерно разпределение на извадката такова, което включва както различни възрастови групи, така и лица с различен образователен статус, местоживееене етническа принадлежност и др., на всеки 30 дни се проверяваше статуса на събраните данни и се правеше равностметка. Това помагаше да поставя акцент върху събиране на анкети от специфични социални подгрупи.

Поради решението въпросникът да се попълва само посредством хартиен носител, събирането на данните надхвърли периода от 6 месеца от юни 2019 до януари 2020г. Важно уточнение е, че около всички значими за националната ни история дати, в това число и национални празници, попълването на анкетите биваше преустановявано за 14 дни. Това действие беше продиктувано от желанието ни, да се изчисти максимално влиянието на външни фактори, които могат да повлияят на отговарянето на въпросите. Нека

напомня, че целта на въпросника е да измери тези маркери на идентичност, които вече са депозираны в умовете на изследваните лица, а не тези събития, които към момента на попълване се коментират най-усилено в общественото пространство. При събиране на информация от специфични социални групи се използваха различни анкети. Така при събиране на данни от ромския етнос, анкетираните бяха здравни медиатори, които работят с общността, при студентите и учениците - техните преподаватели, при възрастните хора се използваше помощта на психолози и социални работници, работещи в домовете за стари хора, пенсионерски клубове и т.н.

След окончателно събиране на анкетите и отстраняване на невалидните - тези, по които няма записан отговор на нито един от двата въпроса мерещи маркерите за идентичност, общият брой на анкетираните лица (без първоначалните 2 тест групи) достигна 1118. Резултатът и неговият анализ ще бъдат представени в следващата глава.

4.2. Анализ на резултатите

В ходът на анализа на резултатите получени при изследването се очертаха няколко значими тенденции, даващи ясна представа за формираните маркери на българска национална идентичност.

Нека първоначално разгледаме избраната групово травма.

Тя е изведена на база на това как са отговорили анкетираните на въпроса:

Според Вас, кое историческо събитие/ ситуация е най-голямата трагедия в цялата история на България?

Данните показват, че когато разглеждаме цялата извадка от 1118 изследвани лица, при 59,4 % от отговорите, избраната групово травма

е причинена от събития свързани с турското робство. Понеже въпросът е отворен и предполага различен изказ и лингвистична формулировка, ние обединихме отговорите на респондентите в пет под категории.

Това са: Падане под турско робство (24.7%); 5 века турско робство (22.6%); Баташкото клане (6.4%); Залавянето и смъртта на Васил Левски (3.8%); Априлското въстание (1.5%); Битката на връх Шипка (0.4%). Всички тези събития са свързани и затова дефинирахме обобщена категория наречена „**Турско робство**“, събираща **59,4%**.

Втората по сила избрана групова травма е: **Комунистическият преврат (09.09.1944г.)**. Процентът на лицата посочили такъв отговор е 8%. Това също е обобщена категория, която събира в себе си сходни отговори, вариращи от „народния съд“ до „обезкървяването“ на интелектуалния елит на България и комунистическите репресии над дисидентите.

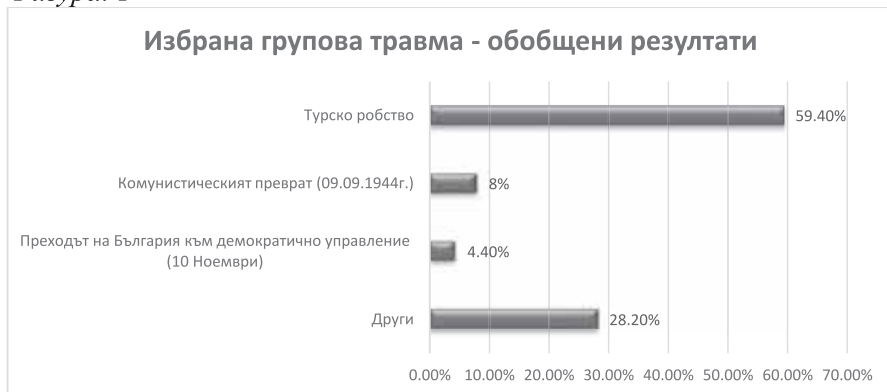
Трета по сила категория е: **Преходът на България към демократично управление (10 Ноември)**, тя събира 4,4 % .

(Пълните данни от този анализ са представени в Таблица 1, в раздел Приложения.)

Получените резултати показват, че несъмнено събитията, свързани с турското робство формират първия маркер на българската национална идентичност. Тази групова травма е толкова отчетлива, че близо 60 процента от изследваните лица я дефинират като най-голямата трагедия, най-травматичното преживяване спохождало нацията през цялата ѝ история.

Съотношението между тези категории е изобразено на фигура 1:

Фигура. 1



Още по-ясна представа за силата на този маркер получаваме ако го погледнем през разрезите на етническото самоопределяне на анкетираните лица.

Така ако в анализа включим само тези лица, които се самоопределят като хора с българска етническа принадлежност, ще видим, че при тях процентът на тази травма достига до 65,7%.

(Пълен статистически анализ включващ етнически принцип е представен на таблица 3 в част Приложения)

Тази още по-голяма сила на травматичния маркер може да се разгледа през призмата на това какво изгражда националната идентичност като конструкт. Тук идват на дневен ред твърденията на редица автори, че етническата идентичност е част от тези групови идентичности, които са в силна корелация с националната⁸⁸- теза изказана още от Адам Смит и поддържана от още редица автори⁸⁹.

⁸⁸ Smith, A. (1991)

⁸⁹Gaertner, S., Dovidio, J., Anastasio, P., Bachman, B., and Rust, M. (1993); Sikevich Z., Skvortsov N., (2020); Van der Meer, T., and Tolsma, J. (2014)

Друго обяснение може да бъде видяно в естеството на маркера и това, че той включва в едно етническо и религиозно противопоставяне, при което събитията, които стоят в основата на груповата травма са се случили на базата на конфликт между българския християнски етнос и преобладаващия в османската империя турски – мюсюлмански етнос. Факт е, че при толкова много разлики между двете големи групи участвали в конфликта, вътреприсъщите фактори се подсилват от вече познатите ни процеси на когнитивно изкривяване и емоциите, скачени с тях дават допълнителен тласък на травматизацията.

Силата на разгледаните маркери само за извадката от самоопределящите се етнически българи са представени визуално във фигура 2:

Фигура 2



За да направим съпоставка, нека разгледаме същия този маркер при изследваните лица, самоопределящи се с турски етнос.

Анализът показва, че той присъства в едва 9,7% от отговорите. Този резултат не е изненадващ, като се вземе предвид, че най-силно представената групова травма при турския етнос е „Прогонването на турското население и смяна на имената на турците останали в България“ и той събира 29%. При него ясно се вижда как това е една

травма, причинена от действие насочени към деетнизирането на това малцинство и как разпознаването на българската държава (респективно българският етнос) са разпознати, като причинителя й. С оглед на отговорите, няма какво да ни учуди във факта, че „турското робство“ не е натоварено с травматично преживяване.

Вторият по сила маркер за тази извадка е „Комунистическият преврат (09.09.1944г.)“.

Резултатите за извадката от самоопределящи се с турски етнос е представена във фигура 3:

Фигура 3



Интересна тенденция се забелязва и при лицата, самоопределящи се като принадлежащи към ромския етнос.

При тяхната извадка груповата травма, свързана с турското робство, събира също значително по-нисък процент, в сравнение с етническите българи – резултатът е 19%.

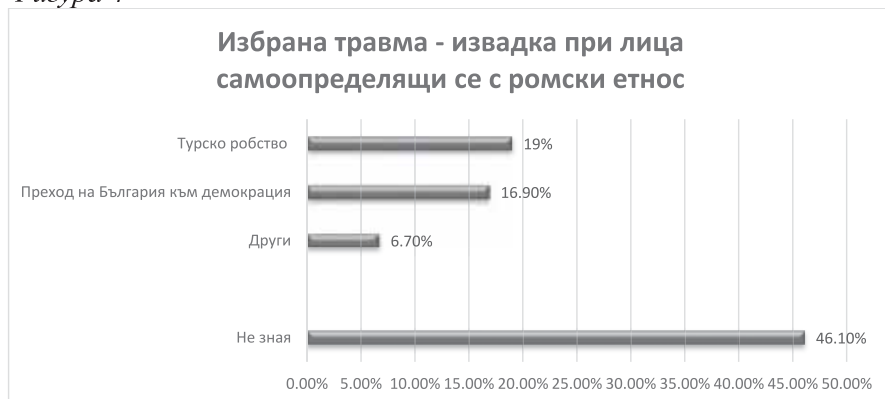
Все пак като това е най-ясно очертаният маркер, а повече проценти събира само категорията „Не зная“.

На второ място е „Преходът на България към демокрация“ събираш 16.9%. Това е поредната сборна категория, която обединява отговори, вариращи от демокрацията до новите политици, които дойдоха след „Бай Тошо“, но всичките носят общ смисъл и послание на носталгията на ромския етнос към комунистическия режим и отношението, което смятат, че са получавали през него.

На трето място можем да подредим пъстрата палитра от „Други“ събираща - 6.7%. Голяма част от отговорите попадащи в тази категория могат да бъдат свързани с ниския икономически статус на населението от този етнос, чисто битовите му проблеми и обвинения към настоящата власт за това. Сред срещаните отговори тук са „беднотията“, „ниските заплати при сегашните“ и цитирам: „корумбцията“.

Визуализация на съотношението на тези травматични маркери при ромския етнос е изобразено на фигура 4:

Фигура 4



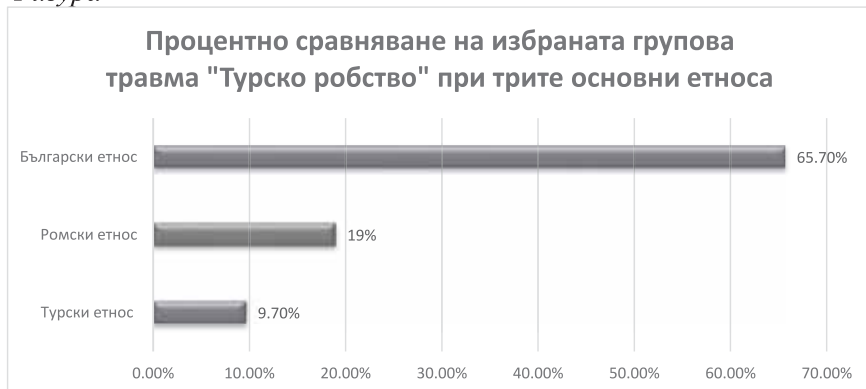
Представените данни могат да очертаят силата на единия от маркерите на българската национална идентичност, а именно събитията,

свързани с турското робство, което несъмнено е колективната травма на българина. Също така, резултатите поставят много въпроси за ролята на етническият фактор и предизвикателствата пред целокупността на нашата нация. Процентно сравняване на избраната груповая травма „Турско робство“ при трите основни етноса илюстрира това и поражда множество тревоги.

Ако си продължаваме да си задаваме въпроса, какво ни прави българи, то в контекста на този маркер, трябва да видим, че веки от трите разгледани етноса, съжителстващи в държавата, се идентифицира с българската нация през различен по характер или по сила травматичен маркер. И докато при ромския етнос ниският резултат по отношение на „Турското робство“ може да бъде свързан с незнание или образователен статус, то при турския - споделяната груповая травма е базирана на съвсем различни събития, които обаче, също съдържат елемента на противопоставяне по етнически признак.

Всичко това са предизвикателства, които трябва да се адресират и за тях да се търси конструктивно решение. Дискусия в тази посока обаче ще се проведе в една от следващите глави.

За да се затвори анализът на резултатите около споделяната травма и различията при трите етноса на фигура 5, са представени визуално процентните различия в припознаването на „Турското робство“ като травматичен маркер на българската национална идентичност.



Другата съществена част от анализа на резултатите от въпросника, разбира се е съсредоточена върху втория маркер, формиращ българската национална идентичност, а именно избраният повод за гордост/слава.

При него се очертава следната картина:

Разглеждайки цялата извадка от 1118 изследвани лица, споделената слава е свързана с **освобождението на България от турско робство**. Тя събира 42%.

Подобно на травматичния маркер, това също е обобщена категория, в която са включени следните подкатегории: Освобождение от турско робство- 3 март (34.1%); Априлското въстание (4.0%); Победата при връх „Шипка“ (3.0 %), герои, борили се са освобождението на България от турско робство, В. Левски, Хр. Ботев и др. (0.4%).

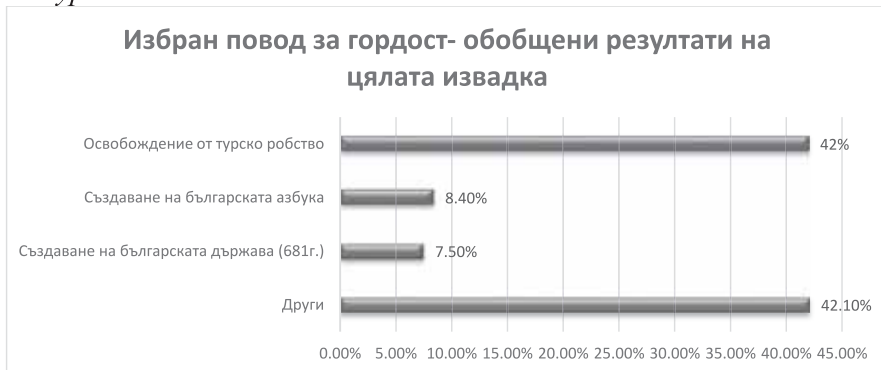
Втората по сила категория е създаване на българската азбука с 8.4%.

Третата по сила е създаване на българската държава (681 г.) с 7.5%.

(Подробно представена в Таблица 2, в раздел Приложения).

Съотношение в силата на водещите три маркера за цялата извадка е изобразена визуално във фигура 6:

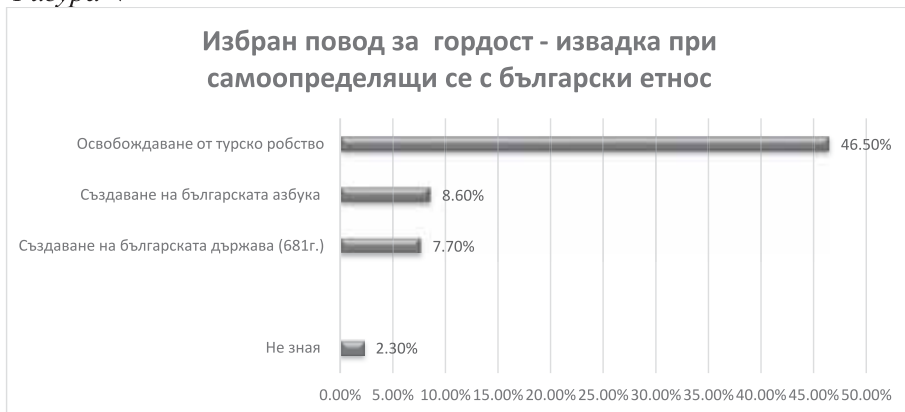
Фигура 6



Когато отново направим разрез на база етническо самоопределяне и започнем с лицата, декларирали принадлежността си към българския етнос, ще видим, че категорията „Освобождаване от турско робство“ събира 46.5%. Това е по-висок резултат, в сравнение с обобщената извадка, но не представя така чувствителна тенденция за засилване на маркера погледнат през етническия разрез, както видяхме при избраната групова травма.

Визуализация на този анализ е представена във фигура 7:

Фигура 7

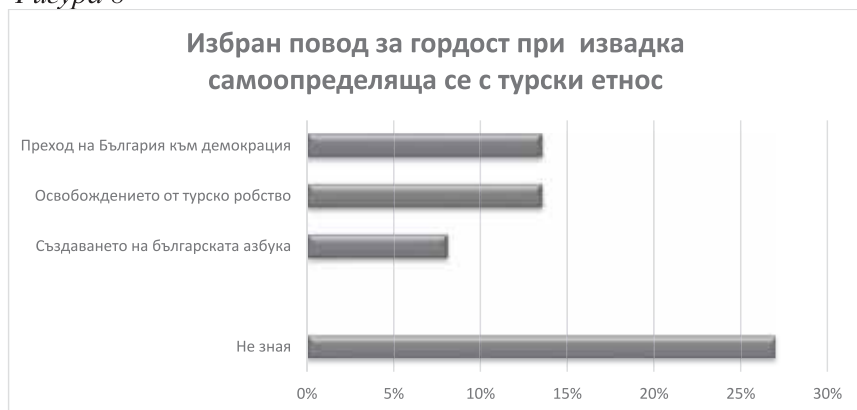


Правейки следващия разрез по етнически характеристики, ще видим че при изследваните лица, самоопределящи се с турски етнос, този маркер събира едва 13.5%, а равен по сила на него е „Преходът на България към демократичен режим (10 ноември)“ също с 13.5%, следван от „България член на ЕС и НАТО“ с 10.8%. Тази равнопоставеност на двата повода за гордост де факто може да говори за това с колко противоречиви емоции е натоварен акта на излизането на България от турската империя, а също така да видим същата носталгия по комунистическия режим, която беше разпозната при анализа на резултатите на травматичният маркер на ромския етнос. Това е учудващо и дори бих казал, доста алогично, след като именно комунистическият режим и неговите водачи са основните инициатори на възродителния процес – превърнал се в основна групова травма на българските турци.

Друг интересен факт е, че относително висок резултат при тази етническа група събира и категорията не зная, а категорията „Други“ е изключително пъстра.

Резултатите са визуализирани във фигура 8:

Фигура 8

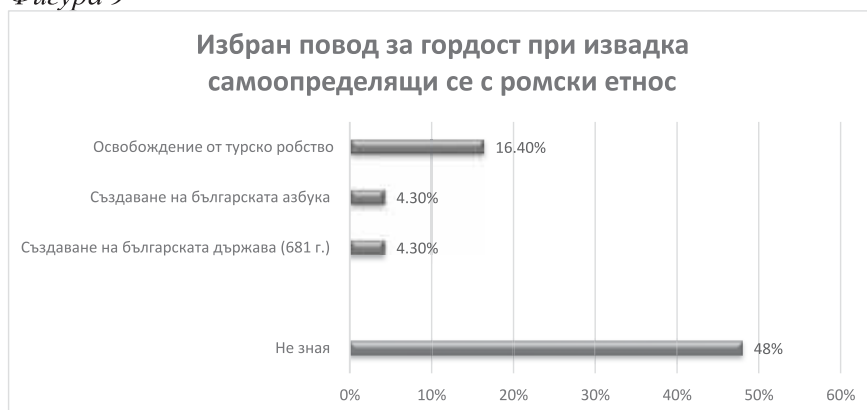


Последният анализ с включен етнически признак е този, на групата от респонденти, самоопределящи се с ромски етнос.

При тях категорията „Освобождението от турско робство“ събира 16.4%, като това все пак е най- високият резултат, защото единствената друга категория събираща 48% е „Не зная“. Следващата по сила е „Създаване на българската държава (681г)“, която е наравно със „създаване на българската азбука“. И двете категории събират по 4.3%.

Тези резултати са визуализирани във фигура 9:

Фигура 9

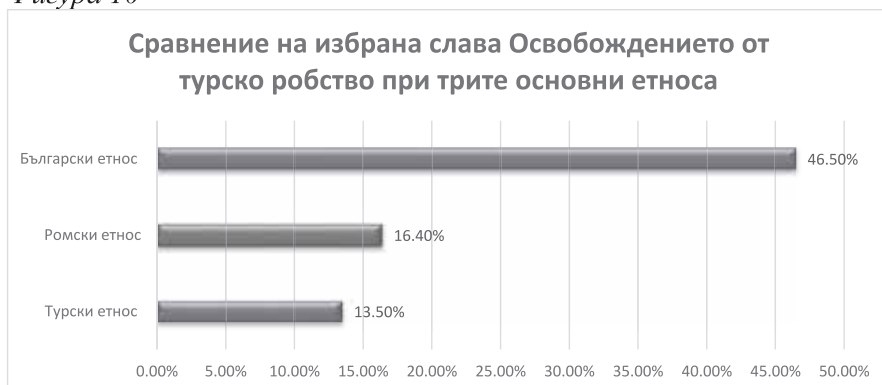


Сравнявайки процентите, които маркерът на споделена гордост, отчетен при общата извадка е представен, при етническите групи се очертава следната картина. Освобождението от турско робство е основният повод за гордост при 46.5% от българите, при 16,4% от ромите и при 13,5% от респондентите самоопределящи се с турски етнос.

Подобно на процентите отнасящи се за споделената травма и тук ставаме свидетели на фундаментални разлики между етносите.

Визуално това може да бъде видяно на фигура 10:

Фигура 10



Обобщението, което следва да направим за втория маркер за национална идентичност на българина, а именно избраната слава, е че макар също да е сборната категория, обединена около освобождаването на България от турско робство, тази категория събира, значително по-нисък процент (42% за цялата извадка) в сравнение с маркерът **споделена групова травма** (59,4% за цялата извадка), като отново се запазва тенденцията неговата сила да варира значително, когато се направят разбивки с включен етнически признак.

Разбира се, със събраните данни биха могли да се правят много други интересни анализи. Например, такъв може да бъде направен, на база образователния статус на анкетираните, за да се проследи в каква степен образованието и познаването на националната история е фактор за оформянето на националната идентичност.

Също би могло да се извърши сравнение на представителството и процентното съотношение на маркерите при мъжете и жените или пък да се изследва има ли разлика между това как е формирана националната идентичност в големите градове и в малките населени места.

Друг интересен въпрос би бил, как варират маркерите по възрастов признак, като темата за разликата между поколенията със сигурност е една актуална перспектива.

Макар и да са интересни, както от статистическа, така и от научна гледна точка, такъв род анализи обаче няма да допринесат за постигане на основната цел на тази книга, а именно да изведе маркерите на българската национална идентичност и да опише конкретните поведения, с които те се проявяват. Това е и причината да не натоварвам настоящия текст с такава статистика. Смятам, че тя би могла да бъде обект на други публикации, а що се касае за читателите на настоящия текст по-скоро би ги отдалечила от основната му теза, отколкото би ги я обогатила с нещо.

В тази връзка, след направеният анализ, придружаващите го изводи и заключения, е време текстът да се насочи към дискусия и интерпретация на получените резултати и техните социални проявления.

4.3. Дискусия

Когато се дискутира темата за същността и ключовите елементи на националната идентичност, винаги има опасност да се излезе извън границите на чистата наука и на безпристрастността и обективизма. Това е силно вероятно ако се правят разбивки, които отчитат и етническите характеристики на изследваните лица, а още по-„съблазнително“ е да се използва платформата на национализма, когато предците на единия от етносите са причинили групова травма на предците на другия. Затова в тази глава ще се стремя да изложа безпристрастна позиция и да се базирам на световно утвърдени модели, абстрахирайки се от собствените си предубеждения.

Несъмнено резултатите от направеното изследване следва да бъдат разгледани в контекста на това, че маркерите са формирани на базата на събития, които са свързани с турското робство.

При цялата извадка, избраната групова травма е споделена от почти 60%, а избраната слава присъства едва в 42% от отговорите.

Макар тези два маркера да се открояват на фона на всички останали, трябва да се каже, че избраната травма е много по-отчетлива. Логично е да си зададем въпроса, дали този факт може да се свърже с конкретни обществени нагласи и поведения?

С други думи, това което трябва да се запитаме е: **Можем ли да открием следи от формиране на травматична идентичност, под формата на нагласи, ценности и поведения проявяващи се в българското общество?**

Формулиран така, въпросът ни дава възможност да се върнем към онази част от текста, разглеждащ груповата травма в глава 3.3 и да се позовем на заключенията на световно утвърдени автори. В тази глава ясно се очерта, че в специализираната литература груповата травма се обсъжда най-често в контекста на това как обременява националното самосъзнание, като го тласка към дезадаптивни социални модели, намалявайки устойчивостта на травмизираната група. Авторите говорят за „филтри“, през които се възприема социалната реалност, за „черно-бели“ стереотипи, за ниското ниво на социално доверие и за хроничната тревожност. Описват се социални симптоми като отказ от признание, пакт на мълчание, институционално отхвърляне, разпад на „митовата конструкция“. Общото мнение е, че тези симптоми поддържат травмата „жива“, а това отслабва позитивните аспекти на груповата идентичност, намалява обществената енергия и занижава усещането за общност.

Това определено отваря поле, на което да търсим връзки с конкретни тенденции, които дори с „просто око“ могат да се наблюдават в обществото ни.

Ще започна с ниското ниво на доверие. Да, Българското НЕдоверие, за което пише М. Паунов е факт! Ние със сигурност сме мнителни като хора и общество, а недоверието към институциите и държавата се е превърнало в „запазена марка“ на българина. Множество изследвания го потвърждават недвусмислено⁹⁰.

Честно казано дори не е нужно човек да има познания в сферата на социалните науки, стига да се замисли над следното: Защо за българина, образът на Алеко Константиновият Бай Ганьо е възприет като олицетворение на най-непривлекателните черти на нашата народопсихология, а един друг образ, този на Елин Пелиновият Андрешко се приема с усмивка, дори с гордост? Как този своеобразен символ на надхитряването на държавата от обикновения човек е натоварен с толкова положителни характеристики? Факт е че, ако кажем на някого, че е хитрец като Андрешко едва ли целим да го обидим, докато ако го оприличим на Бай- Ганьо явно искаме да го засегнем дълбоко. В съвременното българско общество, тези два образа са добавили нови щрихи към и без друго самобитната ни народопсихология. Желанието за притежаване, за висок социален статус, за власт и участие в политиката, характерно за Бай Ганьо се е сраснало с андрешковата находчивост и селска хитринка. Сега за този мутирал образ на съвременния „успешен българин“ е въпрос на престиж да има фалшив зелен сертификат, да паркира автомобила си на мястото за инвалиди, да не плаща своите данъци и глоби, докато не паднат по давност – защото той не е „балък“! Тази мутация може да разпознаем в политиците, които си купиха жилища на скандално ниски цени, а тези които карат скъпите „клонирани“ автомобили, в

⁹⁰ Едно от последните такива изследвания е на European Social Survey/ESS https://www.europeansocialsurvey.org/about/country/bulgaria/ess_bulgaria.html

„калинките“ с фалшивите дипломи, в чекмеджетата пълни с пачки и къде ли още не.

Другата логична връзка е с българското НЕщастие.

Усещането за ниско ниво на щастие е също сред тенденциите, които са добре известни в публичното пространство. Феноменът на българския песимизъм намерил място в статия на The Economist, с която започна този текст, само назовава с думи, нещо което всички ние ежедневно усещаме. Сега през работата на автори като Р. Пътнам⁹¹, Р. Ингълхарт⁹² и Д. Шин & Д. Джонсън⁹³, вече имаме и причинно-следствените връзки за това и знаем, че тревожността, ниското ниво на доверие и усещане за нещастие са свързани в един социален континуум. Може би така ще си обясним прословутия български песимизъм (много хубаво не е на хубаво!) и склонност към конформизъм в името на оцеляването (преклонена глава, сабя не я сече!). Редица автори виждат причините за това в загубата на трудова етика случила се по време на комунизма или в усещането за малоценност при сравнение с други нации (да не се изложим пред чужденците!). След като обаче, разполагаме с резултатите от проведеното изследване е редно да си зададем въпроса, дали не е по-разумно да търсим дълбоката причина, не в отделни ценности (били те и фундаментални), а в силно травматичната същност на националната ни идентичност?

Ценностите и нагласите, без съмнение са своеобразни драйвъри на конкретни поведения, но според мен, първопричината конкретно те да се унаследяват трансгенерационно идва от маркерите, които определят българската национална идентичност. Неопровержим аргумент за тази теза идва от силата на избраната групова травма и това, че на колективно ниво тя все още не е преработена. Докато тя не се

⁹¹ Putnam, R., (2000) *Bowling alone: The collapse and revival of American community*, New York: Simon & Schuster

⁹² Inglehart, R., (1999), "Trust, well-being and democracy" in Mark E. Warren (ed.) (1999), *Democracy and trust*, Cambridge University Press, pp.88-120

⁹³ Shin, D. & Johnson, D. (1978). *Avowed happiness as an overall assessment of the quality of life*. Social Indicators Research, 5(1-4), 475-492.

интегрира по един градивен начин, психологическото ни ДНК ще остане непроменено и ще се репродуцира във всяко следващо поколение, обременяващо нашите деца, а след това техните деца и внуци.

В тази връзка искам да адресирам и част от риториката, която се води в публичното пространство по отношение на турското робство.

Сякаш в определени кръгове на обществото ни битува схващането, че като заменим самата дума с по-неутрална, правим стъпка в една градивна, „про – европейска“ посока. Прави ми впечатление как на все повече места може да срещнем становището, че понеже българите са били граждани на турската държава и са се ползвали с редица граждански права, включително да се придвижват свободно, да търгуват и дори да напускат пределите на империята, робство не е имало. За да се обоснове тази теза се използва довода, че подобни права са несъвместими с концепцията за робство, такова каквото е било то при цветнокожите в САЩ или при робите в древен Рим. Смятам, че такава гледна точка е нерелевантна за настоящия текст, защото поставен по този начин, въпросът разглежда робството само през тясно историческа или политическа перспектива. Тези научни клонове търсят достоверни исторически източници, сравняват международни законодателства и разглеждат документи и факти, умишлено оставайки настрана субективния преживелищен елемент. Погледнат през призмата на психологията на голямата група обаче, единственият важен въпрос е дали хората, съставляващи нацията споделят усещане за това, че е имало робство и какви символи се депозирани в умовете им от техните предци.

Фактите ни говорят, че споменът за събитията, които са протичали през петте века на турско управление, очевидно е преминал през всички процеси, характерни за груповата травма. Тези процеси са довели до изкривяване и митологизиране на събитията, героите и

мъчениците на нацията. Времето отдалеченост на епохата е заличила всеки жив спомен за онази реалност и менталният образ за травмата на предците ни е придобил истинската си сила чрез подсъзнателния процес на „промяна на функцията“⁹⁴. Ако разбираме всичко това, ако имаме необходимите познания в тази област, то следва да си дадем сметка, че робството, в смисъла на маркер на национална ни идентичност, не е оценка на историческата реалност, а дума, която носи своеобразен преживелищен символизъм.

В тази връзка, въпросът дали в действителност българите сме били роби или просто граждани втора ръка е абсурден, защото е пределно ясно, че през перспектива на избраната групово травма - робство несъмнено е имало!

Освен темата за груповата травма, в тази дискусия следва да обърнем внимание и на втория маркер за национална идентичност - избраният повод за гордост.

Както стана ясно, това е сборната категория освобождение на България от турско робство.

Несъмнено, от една страна този маркер може да ни наведе на мисли в посока, че той подпомага справянето с травмата и намалява нейните негативни въздействия. Това може да се види в символа на героично постигната победа над страната причинила травматичното преживяване. Разбира се, първата възможна интерпретация е в посока на „оздравителния ефект“ от споделената слава. Това създава усещане за възстановена справедливост, чест и достойнство на нацията, частично компенсира страданията, причинени от поробителя и дава поле за митологизиране на национални герои.

Ако приемем тази хипотеза, то тогава едно от негативните последствия на груповата травма, за която говори В. Волкан - „идеологията на правото“ - вече е приложена чрез освободителната война. Балансът е

⁹⁴ Waelder, R., 1936, p. 48

възстановен и нацията може да продължи по пътя си, без да е обременена с очаквания и „задачи“, които да следва.

Фактът, че този маркер е значително по-слаб от избраната групова травма обаче, изисква да помислим и за друга възможна интерпретация.

В този случай следва да разгледаме въпроса за двата маркера на българската национална идентичност в контекста на антагонизъм, който предполага конфронтация с друг етнос и същевременно поддържа споделената травмата жива.

Ако намерим достатъчно аргументи да припознаем втората теза, тогава не е ли логично да търсим „ключът“ към излизането от тази тенденция в посока подсилване на другите поводи за слава? Тогава би следвало да търсим начини да ги направим по-силни и споделени от повече хора. Това в никакъв случай не означава да омаловажаваме гордостта от освобождението, не означава и да подменяме думите, с които го назоваваме, но означава да намерим и други поводи, които ни правят горди, че сме българи, без непременно да търсим „общия враг“, който стои някъде отвън като постоянна заплаха.

Разбира се и двете гледни точки могат да бъдат валидни, а този текст не може и не цели да застава зад, която и да е от тях. По - важното в случая е да потърсим начини и подходи, с които да подсилим позитивните аспекти от националната ни идентичност, да укрепим националната „митова конструкция“, защото със сигурност, позитивната енергия, която биха донесли многобройните поводи за слава от българската история, ще ни направят по-силни и обединени като нация.

Разсъждения и предложения за конкретни стъпки и осъществяване на такива инициативи може да се генерират само чрез използване на мултидисциплинарна перспектива, а тяхното реализиране не може да се осъществи без участието на обществото и държавата. Все пак в

последната пета част на настоящата книга ще споделя своите размишления и насоките, които смятам, че трябва да се следват. Ще направя това, не с цел да дам „универсални“ решения за укрепване на националната ни идентичност, а воден от желанието да увлека читателя в размисъл и последващ диалог по темата.

Част 5 Насоки за приложение в социален, икономически и политически аспект

В последната пета част се отделя място за обсъждане на различни аспекти и области за приложение на направените разкрития за формиращите маркерите българската национална идентичност.

Частта е изградена от шест глави, като в тях последователно се разглеждат проблемните области, а след това се представят идеи за тяхното преодоляване.

Така в глава 5.1., се очертава нуждата от промяна, мотивирайки я посредством изброяване на различни негативни тенденции, характеризиращи обществото ни. Очертават се някои актуални теми, дискутират се трайни и неблагоприятни явления, станали част от „нормалното“ състояние на родната действителност.

Глава 5.2., прави поглед към външната политика и нейното влияние за създаване на система укрепваща националната идентичност. В нея се споделят и редица критики, които авторът вижда в начинът, по който съвременните политици управляват взаимоотношенията на България с другите нации и държави. Отделя се място на процесите, които текат по присъединяването на Република Северна Македония към Европейския съюз и на непоследователната позиция на страната ни във взаимоотношенията с Великите сили, който изграждат системата от „свои и чужди“.

Глава 5.3., се съсредоточава върху въпросът за малцинствата. В нея се разглеждат държавните политики, които ги касаят, дискутират се предизвикателствата, произтичащи от тях и се търсят възможните решения.

В глава 5.4 се отваря въпросът с българската емиграция, погледнат през призмата на националната ѝ идентичност. Отделя се внимание на различните емигрантски диаспори, очертават се различията при

българо-мохамеданите, живеещи в Турция и българите живеещи в други, предимно западни общества.

Глава 5.5., се фокусира върху формирането на гражданското общество, погледнато през предизвикателствата свързани с пандемията от COVID -19. Обръща се внимание на това как институционалното отхвърляне, отказът от признание и другите социални симптоми, следствие от травматичната компонента на националната ни идентичност, влияят върху социалните нагласи и поведения на българина.

В Глава 5.6 дискусията се насочва по посока оздравителните действия, които могат да бъдат предприети за да бъде укрепена и подсилена българската национална идентичност. Излагат се разсъждения, които касаят сфери като образование, медии, бизнес, стратегии за управление на човешкия капитал, кампании по национален брандинг, споделят се добре международни практики и опит.

5.1 Нуждата от промяна.

След като реалността, в която живеем се промени до неузнаваемост, само за няколко десетилетия, е време да се зададем въпроса, дали ние като нация не навлизаме в онзи етап от колективното си развитие, в който трябва да преминем през вътрешна трансформация. Нашите съседни страни се промениха, политическият, икономическият и социалният живот в Европа следва нови правила, имаме отворени пазари, пътуваме свободно между държавите, всеки гражданин на ЕС може да избира къде да учи, работи, живее. В тази реалност, идентичността следва да премине процес по самоактуализация, за да се адаптира към заобикалящия я свят. Подобно на стadiите на формиране индивидуална идентичност, където основната задача на зрелостта е генеративност – отваряне към промените и интегриране на

нови елементи в идентичността, нашата нация и обществото ни трябва да излезе от сянката на колективната си травма и да направи своеобразен ъпгрейд към нещо по-добро. Защо се налага това ли? Защото всеки българин знае, че в обществото ни битуват толкова много фактори, които ни дърпат назад и правят невъзможни да достигнем до социално – икономическото благополучие и до развитие на гражданско общество, две неща, които ние всички желаем и заслужаваме. Неслучайно България е на челните места в редица негативни класации. Например – на първо място по перцепцията за корупция в Европа⁹⁵. Тази класация не доказва случаи на корупция, нито се базира на измерими показатели и факти. Тя показва субективните възприятия, усещания и нагласата на българина, че ако иска да постигне нещо, то това става по нередния начин – с пари „под масата“.

Също така сме на последно място по отношение на доверието в институциите⁹⁶. Да не забравяме, че доверието, разглеждано като социален капитал играе ключова роля не само за регулаторните механизми на голямата група, но и представлява основна предпоставка за създаване на гражданско самосъзнание.

Вече знаем за това, че макар да не сме сред най-бедните, сме хронично нещастни, но скорошните изследвания ни отреждат първо място дори по песимизъм за бъдещето⁹⁷. В тази връзка, ако се позовем на феномена на „самосбъдващото се пророчество“ описан така добре в социалната психология⁹⁸, това, че негативните очаквания за бъдещето на държавата ни преобладават, означава, че най-вероятно те ще се оправдаят.

Накрая, нека не пропускаме и първото място по смъртност от COVID 19 и последно по процент ваксинирани в ЕС, тъжна класация, с която

⁹⁵ https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-datasets/-/sbg_16_50

⁹⁶ https://www.europeansocialsurvey.org/about/country/bulgaria/ess_bulgaria.html

⁹⁷ https://www.europeansocialsurvey.org/about/country/bulgaria/ess_bulgaria.html

⁹⁸ Ackerman, E. (2020); Biggs, M. (2009); Rosenthal, R., & Rubin, D. (1978).

сме на път да подобрим всички свои антирекорди⁹⁹. В последното виждам еманацията на българското недоверие в неговата крайна параноична форма, преплетено с неумолимото безхаберие на властимащите. България – страна, в която всеки имаше достъп до различен вид ваксини, където ежедневно имаше информационни кампании и се отваряха ваксинационни пунктове по метростанции, стадиони, паркове и търговски центрове, създаде поредния български парадокс, който по време на дебати в европейския парламент, получи запомнящото се наименование „вансинационно гето“.

Тези факти не може да не ни ни притесняват и аз съм сигурен, че въпреки дълбоките корени, които нихилизмът е пуснал в обществото ни, на всеки един българин му се иска нацията му да не бъде известна с песимизма, недоверието и корупцията, а с нещо положително. На всеки българин му се иска да доживее до момента когато това се е променило.

Една такава промяна ще бъде дълъг процес и може да има много форми, но е логично да започне с укрепване и модифициране маркерите на националната ни идентичност. Изглежда най –логично да се започне със споделената гордост, защото този маркер е носител на позитивната енергия и отключва адаптивните способности на нацията. Естествено, това няма как да стане за една нощ, но няма и как да стане без да се даде начало с една първа малка стъпка. Разногласията, социалното и политическото разделение, кризата, в която е обществото ни в момента е перфектният момент за такова начало, защото най- силната закономерност, която психологията постулира по отношение на промяната е, **че от хронично състояние се излиза само чрез криза**. Статуквото не се променя от самосебе си, закърнелите обществени привички, изродената ценностна система, социалните симптоми, от които страда обществото ни могат да се променят само когато системата се разклати из основи. Е, несъмнено

⁹⁹ <https://www.who.int/data/gho/data/countries>

кризата е на лице, нека да видим как може в тази добре разорана почва да засадим и семената на промяната.

5.2 Политиката и мястото на националната идентичност в нея.

Политиката, външната както и вътрешната, е една от сферите където националната идентичност винаги е играела съществена роля. От древността до днес, наши различни национални доктрини биват използвани за да подтикват цели нации към предвидими поведения, понякога водещи към национален просперитет, друг път към национални катастрофи. При всички положения, националната идентичност отдавна е превърната в карта, която политиките „играят“ преднамерено и доста умело за да постигат своите лични или партийни цели.

Нека погледнем към последните събития в Европа. Да вземем за пример Brexit - решението на Великобритания да напусне Европейския съюз. Макар това решение да беше представено като продиктувано от икономически причини, цялата кампания водена от евроскептиците преди самия референдум, въздействаше чрез послания дълбоко и преднамерено свързани с националната идентичност. Актът на отделянето на Великобритания от ЕС може спокойно да бъде видян като начин да се подсигури чистотата на нацията, като се допускат само хора от „определени други националности“ да се установяват да живеят в страната¹⁰⁰. Една от емблематичните фрази на Борис Джонсън, лийтмотивът на Brexit - „да си върнем контрола“ - винаги се използваше заедно с думата над емиграцията¹⁰¹: „да си върнем контрола над емиграцията в страната ни“. Националната кауза, в иначе „икономически обусловения Brexit“, личи още по – силно в думите на

¹⁰⁰ Richard, A. and Bevir, M.,(2021) Brexit and the Myth of British National Identity, British Politics volume 16, pages117–132 (2021)

¹⁰¹ Boris Johnson: “Let’s take back control of huge sums of money, take back control of emigration, take back control of our democracy.”

известния евроскептик Найджъл Фараж, който казва че „Това е възможност да си върнем независимостта и самостоятелността на нашата нация“¹⁰². Сега, след като Brexit е факт, всички във Великобритания разпознават, че икономически щетите са много повече от плюсовете, нещо, което добрите икономисти предвиждаха още преди отделянето от ЕС. Това доказва на практика, че именно националната кауза на Brexit е била основният мотиватор при гласуването на референдума. Днес, докато се редят на опашките за гориво по бензиностанциите или гледат празните рафтове в магазините си, британците едва ли си казват: „Ето, най-сетне си върнахме контрола!

Нека прелистим тази страница и да погледнем отвъд океана. Друг много ярък пример за ролята на националната идентичност в политиката беше президентската кампания на Доналд Тръмп. Не е ли забавен факта, че той сам нарече себе си “Mr. Brexit.”, а едно от първите му действия след като стъпи в президентска длъжност беше да започне изграждането на стена по границата с Мексико? Това беше част от неговата стратегия „Да направи Америка отново велика“¹⁰³. В този случай също една от неизменните стъпки по създаването на великата държава и нация беше да се погрижи за нейната чистота и “да върне Америка на американците!”¹⁰⁴

Ако се вгледаме в международните политическите взаимоотношения, също с лекота ще открием връзки между националната идентичност и различни по сила и интензитет политически, дори военни конфликти. Национализмът е така всепоглъщащ, че може да превалира дори над изконни човешки ценности, като запазването на човешкия живот. Не е ли странен сам по себе си факта, как въпреки, че всеки военен

¹⁰² Nigel Farage: “This is a once in a lifetime opportunity to get back the independence and self-governance of this nation”

¹⁰³ Volkan, V. D. (2018a). Refugees as the other: Large-group identity, terrorism and border psychology. *Group Analysis*, 51, 343–358.

¹⁰⁴ <https://www.independent.co.uk/news/world/americas/us-election-2020/trump-words-speech-racism-make-america-great-again-maga-rhetoric-b1357360.html>

конфликт включва убиването на хора – несъмнено най-сериозното престъпление за всяка една култура и общество, идеята да се убива в името на родина и нация, все още е един от начините да се отнема живот с „благородна цел“. Това е факт, както и това, че националните каузи и националната идентичност продължават да се използват като механизми за легитимация на насилие и агресия¹⁰⁵.

Интересен е въпросът и какви са механизмите, по които националната идентичност е впрегната да върти колелото на конфликтите и войните, как тези механизми могат да бъдат обяснени и управлявани и можем ли да предотвратим такива събития – това е един от въпросите, чийто отговори ще търсим в тази глава.

Истината е, че поведенията на нациите са дълбоко свързани с националната им идентичност, а катализаторът на такива конфликти, в огромен процент може да бъде проследен до техните групови травми.

Тук искам да направя едно уточнение и то е, че когато се говори за избрана групова травма не трябва да се забравя, че определени нации може да са имали нелека историческа съдба, да са преминали през много на брой травматични събития. При всички случаи обаче, един много малък брой от тях се превръщат в маркер за национална идентичност. Това са събития, в които нацията е преминала през огромно страдание, претърпяла е големи загуби от ръцете на своите врагове и не е успяла психологически да се възстанови. Индивидите, които са били живи свидетели на събитията не са били способни да се справят с унижението, усещането за безпомощност и болката, която такава национална трагедия носи и поради този факт, са предавали своята травма на следващите поколения. Те на свой ред са я предали на своите деца и така порочният кръг се е затворил. С течение на времето, посредством познатите ни механизми, трагичното събитие ще се превърне в избрана групова травма за членовете на нацията. Тогава, освен страданието и негативните емоции, травмата започва да

¹⁰⁵ Haller, M., War and national identity, *Polemos* 6 (2003.) 1-2: 97-116, ISSN 1331-5595

обременява идните поколения със задачата да поправят несправедливостта, причинена на предците им. **Когато поради определени причини, такава травма бъде реактивирана от стимули в настоящето, членовете на нацията са склонни да упражнят агресия и да влезнат в конфликт с други големи групи, веднъж за да се спасят от психичната болка, която изпитват, втори път за да извършат действия, които възприемат като възстановяване на справедливостта.** За съжаление, такива събития се случват почти винаги с намесата на политическите лидери, които понякога целенасочено отключват агресия и след това повеждат нацията към военен конфликт. Прекрасен казус за генезиса на такъв процес може да бъде даден с войната в бивша Югославия и действията на Слободан Милошевич. Де факто, това е един хисторически пример, който следва да се знае от всеки специалист, занимаващ се с изследване на колективни поведения, но също и с медиация на междугрупови конфликти или политически преговори по „горещи международни теми“.

Истината е, че и до ден днешен, не е ясно дали действията му са били преднамерени, но е ясно, че Милошевич използва най-силната групова травма на сръбския етнос, за да отключи Юго – конфликта. Несъмнено тази травма е загубата на независимостта на Сърбия в битката при Косовско поле през 1389 г., а резултатите от реактивацията ѝ слага началото на конфликта в бивша Югославия. Преди да опиша механизмите, по които това се е случило, ще направя съвсем кратка историческа бележка относно събитията, които стоят в основата на избраната групова травма на сръбския народ, защото не съм сигурен до колко читателят е запознат с тази част от историята.

Накратко: Историческите източници ни казват, че на 28 юни 1389г. сръбският княз Лазар Хребелянович среща в битка турската армия на Султан Мурад I, която след превземането на българските земи, настъпва на запад към Сърбия и Великоморавия. Битката е изключително кръвопролитна и има огромни загуби и от двете

страни. Това, което се знае със сигурност е, че княз Лазар е убит, тялото му е изложено на показ и трупът му ритуално е обезглавен от турците. Султан Мурат I също губи живота си, но битката е спечелена от неговата армия, а командването се поема от най-големия му син - Баязид Илдъръм, който наследява баща си.

След битката следва унижителна церемония, на която всички сръбски велможи целуват краката на новия султан и стават негови васали, а Баязид взема дъщерята на Лазар, като една от жените в харема си и така окончателно обезкървява Лазаровия род. Историята не свършва дотук, само няколко десетилетия по-късно, турската армия се връща, убива велможите и техните семейства и окончателно слага край на сръбската държава.

Интересно е това, което се случва с тялото на княз Лазар. След битката то е взето от сръбски монаси, които отиват на север, извършват скромна християнска церемония и го погребват в манастира Раваница (днешно Косово).

Както можем да предположим, всички тези събития, наситени с толкова много загуби, унижение и емоционална болка, е невъзможно да се преработят психически в рамките на един човешки живот. Съвременниците на княз Лазар, техните деца, внуци и правнуци са продължавали да съпреживяват травматичните последици и са го предавали транс - поколенчески до наши дни, трансформирайки събитията в символи, смесвайки митовите с историческата действителност¹⁰⁶. Тези дълбоки, несъзнавани процеси и символните им репрезентации, постепенно са оформили в умовете на сърбите „идеология на правото“ наречена Кристославизъм (Christoslavism), в която християнството се преплита със сръбския национализъм и чиято

¹⁰⁶ В своята статия посветена на реактивирането на груповата травма, В. Волкан разглежда тези процеси като пише: “С течение на времето събитията и участниците в тази битка се смесили с елементи от християнската религия. Според една легенда св. Илия, под формата на сив ястреб се явил на Лазар преди самата битка за да му предаде съобщение от Дева Мария... Образът на Лазар е така силно митологизиран, че Сърбите често го асоциират дори със самия Исус Христос“ (Volkan, V., 2006, Slobodan Milošević and the Reactivation of the Serbian Chosen Trauma, Published in CLIO PRESS)

основна доктрина е реваншизмът. Можем само да си представим как разпада на социалистическия блок, промените, които се случват в обществото, високите нива на инфлация и социална тревожност, подготвят почвата за това, което предстои да се случи и как действията на Милошевич, за които вече мога да разкажа, реактивират избраната групова травма на сърбите.

Какво всъщност прави Милошевич? През 1989г., когато е вече утвърден политик и управник на Югославия, той лично се заема с инициатива по честването на 600 години от битката при Косово. В обръщение към нацията, публично обявява, че ще прекрати „изгнанието“ на княз Лазар, и ще прибере неговите останки в „сърцето на Сърбия“. Веднага след това нарежда мощите на княза да бъдат изровени от Раваницкия манастир, да бъдат поставени в специално приготвен мраморен саркофаг и цяла година да обикалят по селата и градовете на Сърбия. Саркофагът е посрещат навсякъде от скърбящи хора облечени в черно, а всяка вечер пред тях, той символично е погребван с траурна церемония, с официални представители на властта и църквата, които отдават своите почести и недвусмислено демонстрират „етническата принадлежност“ на държавата. На датата, която бележи юбилея от битката, саркофагът е положен за постоянно в основата на огромен монумент в покрайнините на Белград – гледащ към Косовското поле. Всичко това се предава на живо по телевизията и така тези въздействащи образи и послания достигат до огромна маса от хора. Ефектът от тях предизвиква един феномен, който в политическата психоанализа е наречен **„времеви колапс“**¹⁰⁷. Времевият колапс отключва асоциативни връзки със събитията, случили се преди стотици години и ги свързва с настоящи политически или етнически напрежения. Тези връзки стават своеобразен гръмоотвод на огромното количество емоционална енергия, генерирано в голямата група. След отключването на този феномен, сръбската нация отново изживява същите тези емоции, които предците

¹⁰⁷ Volkan, V., 2004, p. 227

й са изживявали преди 600 години - тревожност, страх, тъга, срам, безсилие и най-вече гняв и омраза. Тази реактивация на груповата травма стои в основата на търсене на възмездие и отмъщение насочено към групи, които са разпознати като наследници на причинителя на травмата. Това са босненци, албанци и косовари-етноси, които макар и да нямат нищо общо с потомците на Мурат I, поради факта, че са приели мюсюлманската вяра, попадат на пътя на „възстановяването на справедливостта“ и кристославизма - реална, тъжна, но и поучителна история.

Целта ми да запозная читателя с нея, беше да може направим съответните препратки към българската национална идентичност и нейните маркери. Подобно на нашите съседи и ние имаме своите герои – мъченици, загубили живота си от ръцете на турците. В историята ни има кланета, зверства и несправедливости, причинени от ръцете на враговете ни. Част от нашите национални герои също са преплетени с християнството, пример за това е канонизацията на Васил Левски и на баташките мъченици. Това са факти, които дават ясна заявка, че този процес е активен в колективното ни подсъзнателно. Докато пиша тези редове си мисля за силата на груповата ни травма и истински се надявам, че когато един ден мощите на Васил Левски бъдат открити, те няма да обикалят по българските села и градове в саркофаг като тази на княз Лазар.

Разсъждавайки над така формираната ни националната идентичност, има още един въпрос, който е от сферата на външната политика и въпреки, че не е така драматичен и не води до етническите сблъсъци, все пак е важен и следва да се дискутира.

Той е свързан с друг елемент от теорията на Волкан, който обяснява как нациите могат да поддържат и дообогатяват своята национална идентичност, без да позволят дезадаптивните последици от травмата и да определят взаимоотношенията им с другите нации. Според него, за поддържането на една устойчива и зряла национална идентичност,

от изключителна важност е нацията да създаде „**вторична система за поддръжка**.“¹⁰⁸. Това означава да се очертаят ясно границите между нацията и „външните други“, да се дефинират близките и далечните, своите и чуждите в лицето на останалите нации. Макар думата чужд да звучи заплашително, под нея Волкан разбира нации, които са носители на различни ценности и вярвания, но не са непременно враждебни. Такъв вид сортиране на другите големи групи е така необходимо, за да може националната идентичност да достигне до своята зрялост и да дефинира собствените си ценности. Функцията на тази система е да подпомага постигането на балансирани взаимоотношения с външния свят, да очертава ясно, че в него има нации, с които си приличаме и споделяме сходни вярвания, че има и други, с които нищо не ни свързва, но това не ги превръща автоматично в заплаха.

Според Волкан, силата на вторичната система за поддръжка е именно във възприемането на различни нации като незастрашаващи националната идентичност, а когато реалността се конструира по този начин, големите групи не се капсулират във вътреприсъщите им характеристики. Те могат да отстояват своите граници и основополагащите си ценности тук и сега, в реалността и времето, в което живеят. Това несъмнено е добра предпоставка за диалог и толерантност, докато фиксацията в миналото и реактивирането на травмите е предпоставка за конфронтация.

Това простичко допълнение към теорията за националната идентичност следва да ни накара да се замислим над външната политиката, която води страната ни последните 25 – 30 години. Де факто, то ни показва колко объркани са нещата и в тази сфера. Нациите, които до преди 20 години бяха „наши братя“ сега ни станаха чужди и далечни, едва ли не -врагове. Държавната политика е или поне би следвало да бъде, репрезентация на идентичността на нацията. Тя

¹⁰⁸ Volkan, V., 1988, p.221

следва да се базира на усещането за близки и далечни, за приятели и врагове, за сходства и разлики, носени в сърцата и умовете на голямата група. Това не може да бъде разпознато като част от българската външна политика, която в голям процент от случаите, не се ръководи от ценностите на нацията, а от външни политически директиви, върху които ни се внушава, че не може да имаме контрол.

Несъмнено България е от малките геополитически играчи и следва да отчетем факта, че по отношение на Великите сили, при формирането на системата от „близки -далечни“ ни се оказва определен политически и икономически натиск. По отношение на взаимоотношенията с нашите съседи – другите балкански държави, такъв натиск няма, но въпреки това, последователност в политиката ни липсва. Това е функция от ходовете на нашите ограничени политици и пълната им липса на познание за това как функционират националните идентичности.

Най- яркият пример за провал във външната ни политика през последните години, без съмнение може да се разпознае във взаимоотношенията ни с Република Северна Македония (PCM) и актът да стопираме присъединяването ѝ към ЕС.

Народът на PCM със сигурност е най- близко до това, което можем да наречем братя. Тук не става въпрос само за споделената история, общ бит, обичаи, култура, религия, език. Визирам доказаната, чисто генетична близост между нас, която е неоспоримо научно доказателство за общите ни праотци¹⁰⁹.

Ако погледнем политическата „препирня“ между два безусловно близки народа през призмата на идентичността, ще видим, че българската нация е тази, с установената и сравнително улегналата национална идентичност, докато националната идентичност на нашите

¹⁰⁹ Šehović, E., Zieger, M., Spahić, M., Marjanović, D., & Dogan, S. (2028) A glance of genetic relations in the Balkan populations utilizing network analysis based on in silico assigned Y-DNA haplogroups, *Anthropological Review* • Vol. 81(3), 252–268

съседите от РСМ е в най- ранният етап от своето формиране, затова активно търси и създава, символи и културни кодове, с които да се обособи. Както вече сме дискутирали в глава 3.1., езикът е първият носител на национална идентичност. Когато една група се стреми да създаде своя национална идентичност, естествената реакция е да каже, че езикът който говори е неин и без съмнение, той различен от останалите езици, които се говорят по целия свят. Какво ще стане когато друга нация, започне да отрича това, не поради никакви враждебни намерения, нито водена от желание да оспори правото на съседа си на отделна национална идентичност, а единствено поради лингвистичната фактология? Не е трудно да се предвиди, че най-вероятната реакция ще бъде на агресия и конфронтация, нали? Тази реакция няма да е свързана с научни факти или с исторически коректни доводи, а ще бъде първосигнална, инстинктивна, подсъзнателна реакция на групата, чиято оформяща се национална идентичност е била застрашена. Същата инстинктивна реакция може да се очаква и по отношение на националните герои и поводите за гордост, които не можем да поделим между двата народа. Какъв е бил цар Самуил? Ами Яне Сандански или Никола Вапцаров? Поводи за споделена гордост на коя от двете нации да бъдат? Българската или тази на РСМ? Когато не могат да се поделят поводите за гордост, тогава естествената реакция е страната, с оформяща се национална идентичност да започне да работи върху вторичната си система, като разпредели България в категорията на чуждите, на враговете. В учебниците в РСМ българите се описват като фашисти, татари, окупатори. Този процес е стартирал и той се легитимира от държавата, която бидейки дом на македонската нация, изкуствено подсилва и фалшифицира исторически факти. Първопричината за това може да стои в исторически решения, взети от Георги Димитров и Йосип Броз Тито и доктрината за създаване на балканска федерация¹¹⁰, но настоящите нескорошни действия на

¹¹⁰ Македонизацията в Пиринска Македония е процес, който протича между 1944 и 1958 година. При него от страна на властите в България и Югославия се провежда политика по зараждане на общност в Пиринска Македония с изявено македонско национално самосъзнание, това се прави като стъпка към създаването на Обединена Македония в рамките на Югославия. Този процес е следствие на

българските политици, продължават да наливат масло в огъня, вместо да търсят зрял и последователен подход за разрешаването на казуса го задълбочават.

Искам дебело да подчертая, че в никакъв случай не оправдавам начина, по който правителството на РСМ изопачава историческите факти, води антибългарски кампании и използва език на омразата. Още по-малко оправдавам отношението на Северно Македонското правителство към българското малцинство в страната им. Нека обаче се замислим върху едно, дали не можеха нашите дипломати да отстоят българските национални интереси без да вкарват България в системата от приятели и врагове на РСМ от страната на враговете? Дали не можеха да се намерят думи, с които вместо да отрича съществуването на македонски език, да каже, че той е възникнал на базата на български, сръбски и най – вероятно - други балкански езици? Дали не може да каже, че Самуил е бил цар на всички етноси живеели от Вардар до Черно море? Дали тогава и диалогът между двете държави и отношението към българското малцинство в РСМ нямаше да бъде различно? Вместо да подхождат по този начин, политиките ни се крият зад общеевропейски ценности и се опитват да обвиняват РСМ, че не спазва неолибералния код на говорене, така горещо насърчаван в ЕС. Без съмнение, това за езикът на омразата е факт, но неговото изтъкване не води до никакви резултати на масата на преговорите. Далеч по-ефективен подход може да се предприеме, ако вместо да се поставя акцент върху това колко неевропейски се държат политиките на РСМ, се заложи на общите ценности и близостта на двата балкански народа, които при цялата си

установяването на комунистическия режим в България след края на Втората световна война и промяната на геополитическите условия. След като Тито и Сталин влизат в открит конфликт през 1948 г., идеята за Балканска федерация пропада, а политиката на т. нар. културна автономия е частично изоставена от БКП. Въпреки това, македонизацията продължава с намаляваща интензивност до 1958 г. и дава известен резултат, като малка част от населението в Пиринско приема или запазва трайна македонска идентичност(https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D0%BA%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F_%D0%B2_%D0%9F%D0%B8%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B0_%D0%9C%D0%B0%D0%BA%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D1%8F)

географска близост и социокултурни сходства, е съвсем очаквано да имат някои общи характеристики, включително и по отношение национална идентичност и поводи за гордост. Въпреки, че всичко, което правят политиките е да говорят, очевидно те не съумяват да намерят верните думи, особено в ситуацията с нашата съседка РСМ. За съжаление, това руши тяхната, но и нашата „система от близки и далечни“ и прави двете нации по-слаби.

При още размисли в тази посока на воденето на външната политика на България, с оглед изграждането на вторичната система за поддръжка на националната идентичност, слабости могат да бъдат открити много. Това, обаче няма да доведе до нищо полезно, а ще депресираща читателя, защото както споменах в началото на главата, хората които осъществяват тези взаимоотношения, в повечето случаи го правят, водени от партийни, а не от национални интереси. По отношение на следващата тема, обаче – тази за малцинствата, се надявам перспективата, която ще очертае текста, да носи поне от части повече позитивизъм и усещане за това, че нещата могат да се променят към по-добро.

5.3 Малцинствата

Въпросът за малцинствата не може да бъде negliжиран в тази книга. Той е толкова важен (а може би дори по-важен), колкото външната ни политика и курсът, който следва страната ни във взаимоотношенията с другите нации и разгледан в контекста на националната идентичност, дава поле за широка дискусия.

В повечето държави по света, освен основният етнос – живеят и други етноси, известни като малцинствени групи. Те могат да са сформирани по етнически, религиозен, расов, езиков или друг принцип. Примери

за такова малцинство са баските в южна Франция, каталунците в Испания, лапландците и татарите във Финландия и т.н.

Основните малцинствени групи в България са ромите, етническите турци и българомохамеданите¹¹¹. Последните две почти винаги се поставят под общ знаменател, въпреки че, ако говорим за етнически принципи и генотип, те съществено се различават една от друга.

В допълнение по общата картина за малцинствата в България, трябва да се каже също, че българският етнос е този, който заема основните властови позиции и управлява държавните ресурси, но това се случва без открито противопоставяне и крайни форма на негативизъм, проявявани от етническите българи към другите етноси. С други думи, атмосферата, която цари в българското общество, с наистина малки изключения, е такава на толерантност и мирно съвместно съжителство с останалите етноси живеещи в страната.

Още в началото на тази глава следва да се отбележи, че когато в научната литература се разглежда връзката между националната и етническата идентичности, обикновено се използва презумпцията, че етническото разнообразие на една страна действа в посока отслабване на националната идентичност. Твърди се, че слабата идентификация с нацията е особено силно изразено при етническите малцинства до степен, в която тя може да напълно да липсва¹¹².

Често матерния език на малцинствата е различен от този, който се говори в съответната държава, в много случаи те са изградили и собствена етнокултура и „митова конструкция“, базирани на фолклорни образи и легенди за героите на тяхната етническа група.

Във всяка една държава, която е легитимирана като дом на определена нация, въпросът как различните етноси споделят обща национална

¹¹¹Българомохамеданите са наричани още помаци от турски: Pomaklar, което означава население, чиито майчин език е български, но е с мюсюлманско вероизповедание.

¹¹² Masella, P., (2013) National identity and ethnic diversity. Journal of Population Economics, 26 (2). pp. 437-454. ISSN 0933-1433

идентичност е от основно значение. България не прави изключение и в тази връзка, въпросът е занимавал не един и двама автори преди мен.

Интересни изводи по отношение на различните аспекти от начинът, по който е формирана българската национална идентичност при основните етнически малцинства прави Т. Неделчева в статията си „Българска национална идентичност - етнически релефи.“¹¹³ Нейната позиция е легитимирана на базата на едно интересно изследване, което се фокусира в голяма степен върху аспекти от културата, нагласите и ценностите на трите етноса – българи, роми и турци. В него обаче има и дълбоки прозрения за елементите на националната идентичност, които кореспондират с тезата на настоящата книга. Това, с което представените резултати несъмнено правят впечатление е степента, в която етническите българи свързват родината си с „общите места на национална памет“ и разликите между тях и малцинствените групи. За етническите българи, след връзката с близките и семейството, **„местата на българската памет“** е най-силният фактор, формиращ националната им идентичност. При ромският и турският етнос, това съвсем не е така, като този фактор се нарежда на едно от последните места. Това е едно от доказателствата за основното предизвикателство, свързано с формирането на националната идентичност на базата на маркери, които се „депозират“ в умовете на гражданите от различни етноси. Докато при етническите българи, такъв символен материал очевидно има и той е свързан с конкретни исторически събития и физически места, на които са се случвали: Батак, Перущица, връх Шипка - географски локации, чието споменаване автоматично се асоциира с историческо събитие, при ромският и при турският етнос, такива събития и места не са интернализирани и не въздействат за идентификацията им с българската нация. Авторката обяснява този факт с това, че повечето „места на паметта“ са натоварени с етническа конотация и носят посланието- това са места важни за нас -

¹¹³ Неделчева, Т., Българска национална идентичност - етнически релефи. Сборник статии – „Националната идентичност – съвременен социален контекст и етични рамки“, Издателство „Фабер“, 2011, ISBN: 978-954-400-473-6

етническите българи, а това може да бъде разтълкувано като „ние сме България!“¹¹⁴. Несъмнено такова послание „държи малцинствата настрана и „не им оставя пространство, в което е възможно формирането на разбиране за националното като тяхно...“¹¹⁴

Ако пренесем разкритията направени от Т. Неделчева, твърдението й изцяло кореспондира с резултатите от представеното изследване в този текст, където много ясно се очерта, че маркерите за национална идентичност на етническите българи значително се различават от тези на ромите и етническите турци. Обяснението спокойно може да бъде търсено и в етнизирването на местата на национална памет, но според мен при споменатите две малцинствени групи, първопричините за това са коренно различни.

Нека сега да погледнем предизвикателствата, които стоят пред формиране на българска национална идентичност, конкретно за **турското малцинство**.

Безспорен факт за тази етническа общност е, че тя живее обособена в регионален план и това я прави по – затворена към другите етноси в държавата ни. В допълнение, на лице са и множество разлики между българския и турския етнос, изразяващи се най- вече в техните „културни кодове“. Представителите на двата етноса говорят, изглеждат, държат се, дори се обличат по различен начин и имат различни поведения в сходни социални ситуации. Тези различия са свързани, в голяма степен с религиозната идентичност и поведенческия код на исляма, но въпреки това, значително отдалечават турското малцинство от това да се разпознае като част българската нация, просто защото културни кодове и артефакти за българин- мюсюлманин все още не са създадени¹¹⁵.

¹¹⁴ Неделчева, Т.,(2011) стр. 18

¹¹⁵ Тук бързам да направя едно важно уточнение за това, че българските мюсюлмани се различават съществено от класическата мюсюлманска култура. Те следват разновидност на исляма, която специалистите наричат „балканска ислямска култура“. Макар да е построена върху основата на класическата мюсюлманска религия, тя представлява своеобразен микс от ритуали и поведения,

Друг важен въпрос, касаещ взаимоотношенията на българския и турския етнос е несъмнено, избраната групово травма на етническите турци. Насилствената смяна на имената или така нареченият „Възродителен процес“, е историческата причина за тази травма. При нея също имаме извършител – в лицето на комунистическата държава, но сложните емоции, които са свързани с нея – със сигурност говорят за това, че травматичните събития са още „живи“ в умовете на хората. Тези събития и случилото се през седемдесетте години на XX век, все още не са интегрирани в груповата памет на българския и турския етнос, а провалът за това може да бъде видян в лидерите на двете общности – политическият елит на етническите турци, които използват страха и недоверието, за да ги държат далеч от българите и обратно, политическият елит на българите, който в лицето на така наречените - националистически партии, прави немислимо, изказването на истинско, сърдечно и неподправено извинение за една несправедливост, извършена от държавата ни върху група нейни граждани. Сигурно много от читателите си спомнят какъв политически скандал предизвика извинението на Сергей Станишев за възродителния процес през 2013г. Моето мнение е, че това е, може би единственият достоен акт на тази политик, за съжаление той го направи, от позицията на лидер на партията наследник на БКП, а не през ролята на държавен глава или премиер, което чувствително девалвира постъпката му и накара мнозина да се замислят, дали става въпрос за истинско покаяние или за политически игри и търсене на съюзник в лицето на ДПС.

Връщайки се на въпроса за избраната групово травма на етническите българи и сравнявайки я с тази на турския етнос, тук също ще разпознаем редица трудности пред изграждането на сходна национална идентичност. Самият факт, че най- големият национален празник на България - Денят на освобождението 3-ти март, е честван

които правят възможно нейното симбиотично съществуване с християнската култура, която е доминираща в балканския регион.

по начин, който внушава своеобразен негативизъм към турската етническа група. Съвсем не целенасочено и изцяло лишено от дискриминативен замисъл, но по този начин, държавата легитимира един символ, който спира турското малцинство истински да се разпознаят като част от българската нация и нейния най-голям повод за гордост.

Естествено, не може да се мисли в посока девалвиране на националния празник, нито в посока омекотяване на думата „освобождение“. Може и следва обаче да се мисли как да се изкарат на преден план и други поводи за национална гордост – такива, при които турското малцинство е взело активно участие и това да даде поле за споделена гордост и усещане за свързаност с държавата и с българската нация. Такива събития могат да бъдат намерени в Първата световна и Балканската война, могат да бъдат разпознати и в образи на съвременната история, в лицето на спортисти, хора на изкуството, учени, които със своите постижения прославят съвременна България. При наличие на целенасочена стратегия в тази посока, такива поводи могат да бъдат намерени, синтезирани, създадени, но това следва да се прави с ясна идея за извеждане на преден план на всички пресечни точки между двата етноса и да се търси рецепта, при която да се подсили идентификацията със съвременна България.

По отношение на другата малцинствена група – ромите, голяма част от гореизброените предизвикателства, свързани с груповата им травма отсъстват, но това не означава, че няма други, дори още по – сложни дилеми за решаване.

Безспорен факт е, че през последното десетилетие тече процес, свързан с промяната на ромската идентичност, който може да бъде описан като силно преекспониране на ромската равнопоставеност и граждански права, за сметка на задължения и в много случаи -пренебрегване законите на държавата. Това води до наслагване на негативно отношение на етническите българи към ромите и в много случаи дава

плодовете си под формата на микроконфликти и обществено напрежение. Катуница, Войводиново, Гърмен, Орландовци и т.н. - все места, станали известни с напрежението между българи и роми.

На какво се дължи това? Нека погледнем първо към етническата идентичност на ромите. Характерно за ромският етнос е, че той включва множество субгрупи, които са толкова различни, че в някои случай могат да се разглеждат като отделни етноси. Това прави етническата ромска идентичност пъстра, многопластова, дори аморфна. От друга страна, многообразието ѝ е организирано в едно силно йерархично, кастово общество. Сложността, противоречията и объркването при дефинирането на ромската етническа идентичност допълнително се подсилват и от факта, че при нея липсват онези атрибути, спрямо, които по принцип се градят груповите идентичности. Това се отнася дори за ромския език¹¹⁶, който няма стандартизирана версия, а многобройните му диалекти са силно повлияни от преобладаващите езици на страните, в които ромите живеят.

Друг аспект от етническата идентичност на ромите е фактът, че маркерите ѝ – отличителните културни и поведенчески характеристики, не са разпознати като такива, защото са им вътреприсъщи, а защото са проектирани върху тях от чужди групи. Колкото и да твърдят, че са самобитни, независими и обичат свободата, всъщност ромите се самоопределят по това, което другите големи групи им казват, че представляват, което в никакъв случай не води до формиране на устойчиви граници на етническата им идентичност. Без съмнение, това прави етническото им самосъзнание силно „вменено“, а негативните стереотипи, които съдържа съвсем естествено, ги държат настрана от останалите етноси и създава предпоставки за маргинализацията им.

¹¹⁶ Романи или романес, цигански или ромски език (на цигански: *romani čhib*, романи чхиб)

Другото предизвикателство можем да видим в националната им идентичност. Тук смело мога да кажа, че при българските роми, липсата на по- дълбока такава, е изцяло е рожба на безхаберието на държавата и на това, че по този въпрос те са оставени „да се оправят сами“. Начинът, по който го правят е, като поставят акцент върху своите обичаи и културата, с които поради ниския си образователен статус, са по – запознати, отколкото с националната история. Тези етнически ценности стават голяма част от депозираните символи в умовете на ромските деца, за сметка на другите, свързани със страдания или слава на ромите като част от българския народ, които остават на заден план. В допълнение на това, ако те не бъдат подсилвани от емоционалните реакции на родителите им, няма основание, на което да се формират като маркери за националната им идентичност свързваща ги с българското.

Това е жалко, защото част от събитията, формирали груповите травми и избрани поводи за слава на българина, са споделени и съпреживени заедно от двата етноса. Етническите роми имат точно толкова поводи да съхраняват паметта за падането на България под турско робство, понеже те са били неизменна част от населението на държавата още от края на 9 –ти век¹¹⁷. След превземането на българските територии от Османската империя, редица доказателства сочат за това, че ромите са изповядвали християнство. Турската държава се опитва целенасочено да ги привлече към исляма, като облага ромите християни с по-високи данъци от ромите мюсюлмани, също ги лишава от правото на чергарство и разпорежда да пребивават на едно постоянно място. Въпреки това, турските данъчни регистри сочат че през XV в. ромите християни превъзхождат по численост ромите мюсюлманите в съотношение приблизително 5:1¹¹⁸.

¹¹⁷ Георгиева, Румянка. 2002. Етнокултурна идентичност на ромите: История, памет, разказ. Добрич: ИК Аве факте

¹¹⁸ Марушиакова, Е., Попов, В., (2012) „Цигани в източна европа – курс лекции“ изд. Парадигма, София, 2012. ISBN 978-954-326-170-3

Интересна е и темата за ролята на ромите по време на освободителните движения и Руско – Турската война, въпреки че за съжаление, сведенията, които могат да бъдат намерени в тази връзка са откъслечни. След освобождението, обаче и появата на третата българска държава ромите, в едно с другите малцинства, стават част от военните подразделения на страната и участват в редица паметни битки. За голяма част от тях има изградени монументи и места на паметта. Примерно: на паметната плоча във Велико Търново, на загиналите във войните за национално освобождение, сред имената е и това на Хаки Ахмедов - служи в 46-ти пехотен Търновски полк. Загинал на 11 юли 1913 г. На паметника, издигнат в чест на убитите във войните жители на с. Дъбово, Старозагорско са и имената на Саид Асанов Дормушев (1891–1919) и Заю Ибрямов Юмеров (1892–1918) и двамата са роми, мохамедани, служили в 23-ти пехотен Шипченски полк¹¹⁹.

Като български войници, ромите участват в Балканските, Първата и Втората световни войни. Бият се, побеждават или умират за родината си, получават военни отличия и ордени:

Петров Колев от с. Росоман, ок. Софийска, източноправославен ром от 5-а рота на 1-ви пехотен Софийски полк, за участието си „ в обсадата и сраженията във войната срещу турците и сърбите – 1912–1913 г.” Награден е с военен знак на Ордена за храброст; Никола Кръстев Вачоолу от 11-ти пехотен Сливенски полк; Коста Радев Мирчев воювал в състава 23-ти пехотен Шипченски полк и много други. Военните архиви съдържат стотици истории за етнически роми и турци, които са част от националните ни успехи или трагедии. Информация има, направени са дори и паметници, истината е обаче, че отнема много повече от изписване на имена на загинали герои върху гранитни плочи, за да се започне процесът по транспоколенческо предаване на техните образи, което да ги превърне в маркери на

¹¹⁹ Марков, В. (2008) Героите-светци паднали за родината. Военна история на Дъбово, ИК. Родина 2008

българска националната идентичност за ромското малцинство. Както вече споменах, тук основната роля трябва да изиграе държавата, най-вече чрез стратегически стъпки в началното и средното образование, но това е тема, която ще засегна в частта с препоръки за укрепване на българската национална идентичност.

По отношение на малцинствата, със сигурност заключението може да бъде само едно – държавата ни им е длъжник в това да полага усилия и да създава реални предпоставки, които да ги подпомогнат в процеса на идентификация с българското, което в крайна сметка ще доведе до по – хармонични взаимоотношение в обществото ни и ще привнесе допълнителен социален ресурс ако представителите на малцинствата се включат пълноценно в трудовия и социален живот на България.

5.4 Българската емиграция

Поредният наболял въпрос за България, който е свързан с темата за националната идентичност е този за емиграцията. Вече трето десетилетие се говори с тревога за това, че младите българи емигрират или искат да емигрират от страната ни. Почти ежедневно, социологически изследвания ни информират за тази тенденция, опитват се да обяснят причините за подобни настроения, решения и действия.

По данни на МВнР към 2020 броят на българите емигрирали в чужбина надхвърля 2 200 000¹²⁰. Причините за това със сигурност са много. За част от емигриращите те са икономически – свързани с по- високия стандарт на живот в западна Европа, САЩ и Канада, за друга етнически – пример за това е „Голямата екскурзия“ от 1989г.¹²¹ Освен

¹²⁰ Данните са по преценка на българските дипломатически представителства и са получени от МВнР по ЗДОИ.

¹²¹ Така е известен процеса на масово изселване от лятото на 1989 г. Тогава, заради репресиите по време на “Възродителния процес” в Република Турция емигрират близо 400 00 хиляди българи от турското малцинство.

тези два вида емиграция по икономически и по етнически причини, днес чуваме също да се споделя и тезата, че всъщност българинът емигрира подтикван от търсене на смисъла на живота или дори на нови ценности, в търсене на по-добро образование, кариерна реализация или просто поради усещането че „навън“ ще бъде по-щастлив. Колкото и обезпокоителен да е този процес, от демографска и икономическа гледна точка, ако го поставим в плоскостта на българската национална идентичност, то неговото влияние съвсем не е само негативно. Истината е, че емиграцията в чужда страна оказва различно въздействие върху свързаността на индивида с неговата първична нация, в голяма степен в зависимост от причините, които са довели до това да емигрира. Тук трябва да се направи голямото разделение между емигриралите по икономически и тези, направили го по дискриминационни причини (етнически, политически и т.н.).

Ще започна с първата и по-голяма група – българите, напуснали родината в търсене на по-висок стандарт на живот.

По отношение на това как актът на емигриране се отразява на тяхната национална идентичност, смело ще заявя, че в повечето случаи, животът „зад граница“ прави тази идентичност по-устойчива и по-силна. Възраждането на българските каузи и традиции сред българските емигрантски общности, за които пише още през 2000 г. Дияна Петкова¹²², днес може да се види изключително отчетливо. Активното участие на българските емигранти в различни граждански движения, непримиримата им гражданска позиция по много въпроси, рекордно високият интерес да упражнят правото си на глас, дори и факта, че български емигрант, който се отказва от канадския си паспорт стана премиер, на страната в края на 2021г., недвусмислено говорят за това.

Фактът, че те не присъстват във физическата реалност в страната ни, където много социални и обществени механизми не работят по начина,

¹²² Петкова, Д. (2000) „Национална идентичност и глобализация“, издателство „Компас“-Пловдив.

по който ни се иска, им спестява фрустрацията и ежедневно „късане на нерви“ по злободневни въпроси. Постепенно те забравят за дупките по пътищата, опашките пред гишетата на общината или мизерните условия в държавните болници, детски градини и училища. Остава жив носталгичният спомен за чудесната природа на страната ни, за детството прекарано в игри, приятелите и местата, на които са ходили заедно, за розовите домати, сладкото от смокини и лютеницата на техните баби. Освен тези архаични, но дълбоко емоционални спомени, в тях е живо и още нещо – интернализираните образи на мъченици и герои на нацията, които „незамърсени“ от досадните битовизми на несъвършеното съществуване в България, всъщност маркират още по – силно националната им идентичност. Лишени от ежедневно „дразнител“, тези символи генерират чувства, представи и образи, които карат икономическите емигранти да се чувстват българи в по – голяма степен, отколкото когато са живели в България. Такъв тип заздравяване на националната идентичност, разбира се не е само български феномен, той е общочовешки, характерен за различни народи и нации и е бил многократно разкриван в съответните проучвания. Такива данни могат да бъдат открити на много места. Едно от последните подобни изследвания е направено през 2018г. във Великобритания. Резултатите от него показват недвусмислено, че емигрантите, които са емигрирали там по една от следните причини 1. Икономически; 2. За да получат образование, но после са решили да останат, имат значително по – висока степен на идентификация със собствената си национална група, отколкото тези, които са емигрирали по политически причини (различни видове дискриминация, военни конфликти, политическа/религиозна репресия и т.н.).¹²³ Същото изследване илюстрира, че най- устойчива е националната идентичност сред студентите и току що завършилите университет, следвана от икономическите емигранти, които работят средно и нископлатена работа. Същите тези групи е по – малко

¹²³ Campbell, S., (2018) National identity among economic and non-economic immigrants. *Rev Econ Household* (2019) 17:411–438, doi.org/10.1007/s11150-018-9439-8

вероятно да бъдат асимилирани, защото на базата на стабилната си национална идентичност, намират начини за социална интеграция в новото общество. Те живеят като негови добри граждани, запазвайки първоначалната си национална идентичност¹²⁴.

Тази тенденция може да бъде разпозната в конкретни инициативи, които българските емигранти предприемат напълно самостоятелно в различни точки на света. Неделните училища по български език и история, които са факт във Великобритания и САЩ от години. Все повече емигрантски групи в Южна Америка, Близкия Изток, Африка, Австралия, Канада и т.н, които се самоорганизируют в различни културни и социални клубове за да могат да представят българския бит и традиции на различни фестивали и изложения. Без съмнение това са актове на отстояване на националната принадлежност и дори децата на тези емигранти да не говорят перфектен български, те знаят кой е Цар Симеон, Васил Левски и отец Паисий и са напълно наясно с практикуваните традиции и обичаите в тяхната прародина. Ако към всичко това се прибави и факта, че съвременните технологии и средства за комуникация „скъсяват разстоянията“ и улесняват връзката с роднините им, аз вярвам, че фундаментът на българската национална идентичност на тези емигрантски диаспори е изключително стабилен. Също така вярвам, че за една не малка част от икономическите емигранти, е само въпрос на време и урегулиране на жизнения стандарт в родината, за да може да вземат резонното решение да се завърнат за постоянно.

Тази оптимистична прогноза не може бъде съотнесена обаче, към другата голяма група от емигранти – тези напуснали родината, поради дискриминативни причини. Тук с тъга и срам може да разпознаем „българските турци“ емигрирали в Република Турция. При тях със сигурност ще съзрем една избледняваща българска национална идентичност. Тази група емигранти, не се усещат свързани с България.

¹²⁴ Casey, T., & Dustmann, C. (2010). Immigrants' identity, economic outcomes and the transmission of identity across generations. *The Economic Journal*, 120(542),

Дори и да имат някакви останали роднини тук или веднъж на няколко години да им се налага да гласуват на парламентарни избори, те го правят, водени от убеждението, че ако не гласуват за конкретна партия „ще има втори възродителен процес“, който ще засегне отново техните братя и сестри. Тази хомогенна група на емигриралите в Република Турция, вече забравят българския език, те не учат децата си на него (аз лично не виждам причина да го правят) и е само въпрос на време да скъсат всички останали тънки нишки с българските си корени. Последното, което може би ще остане да ги свързва с България е споделената групова травма на тяхната етническа група, която се очерта достатъчно ясно в изследването, а именно „Възродителния процес“.

Това е една нелицеприятна част от новата българска история и понеже не можем да върнем времето назад и да я изтрием, ни остава да изведем поуките от нея, а те са именно в посока, на това, че когато се очаква от една малцинствена група да променя драстично символите и кодовете на етническа принадлежност (имена, начин на обличане, вероизповедание и т.н.), единственият резултат е, че и без това, крехката обвивка на идентификацията на това малцинство с нацията основно населяваща държавата, ще се пропука.

И така, ако трябва да направим обобщение по темата на националната идентичност и емиграцията, то нека повторим, че емигриралите българи имат две лица. Едното ни показва, че силата на българската национална идентичност расте и това носи надежда, че икономическите емигранти ще се завърнат в родината с гордо вдигнати чела при първите по-стабилни признаци за подобряване на жизнения стандарт, развиване на някаква правова държава и гражданско общество.

Втората група – тази на българските турци, напуснали следствие на репресивните действия на Комунистическото правителство на Т. Живков, най – вероятно ще продължат да се отдалечават от всичко,

което ги е карало да се възприемат като българи и идентификацията с голямата група на българската нация ще избледнява.

Може би е логично да кажем, че по отношение на двете емигрантски групи следва да има различни политики и стратегии и че за това трябва да има разписани държавни политики. Опирайки отново до ролята на държавата и функционирането на нейните формални структури, естествено е нашият национален скептицизъм да се активира и да махнем пренебрежително с ръка, казвайки си „няма смисъл“. Това очевидно е станало при нашите сънародници от временните съвети на българските емигранти във Франция, Швейцария, Канада и Австралия, които през 2018 г. в открито писмо до тогавашния премиер поискаха закриването на „Държавната агенцията за българите в чужбина“¹²⁵. Един без съмнение, символичен акт и послание, което управляващите трябва да разчетат в посока нуждата от драстична промяна.

5.5. COVID по български – пандемията като огледало на гражданското общество.

Несъмнено един бегъл поглед върху настоящото ниво на развитие на гражданското общество в България ще ни представи нерадостна гледка. За да мога да мотивирам това свое твърдение, ще започна тази глава с малко уточнение на това, какво е гражданско общество, по какво да го разпознаем и какво характеризира взаимоотношенията между неговите членове.

Макар да е популярен израз, използван навсякъде по света, самата концепция за гражданско общество възниква като интелектуален продукт на западноевропейската цивилизация в края на XVIII в. Тя най-често се асоциира със степента на гражданите да упражняват контрол върху държавните институции, но също се свързва с

¹²⁵ <https://eurocom.bg/new/bulgari-v-chujbina-iskat-zakrivane-na-dabeh>

изграждането на социално доверие¹²⁶. Много могат да са призмите, през които да придобием представа за същността и проявленията му, а всички засягат облика на обществото. Сформирането на неправителствени организации, сдружения и тяхното успешно функциониране е една от тях, доброволчеството е друга, спонтанното формиране на граждански групи за контрол и поддържане на информираност по обществено значими въпроси е трета. Всички тези елементи на гражданското общество са преплетени в една взаимодействаща си система, която е израз на кохезията, с която функционира даденото общество. В тази връзка, когато говорим за гражданско общество, ние презюмираме, че гражданите поемат отговорността да се саморегулират, да регулират отделни процеси в държавата и да подкрепят уязвими индивиди и групи които са част от тяхната общност.

Макар всички тези елементи да са важни от гледна точка на влиянието, което националната идентичност играе в тях, в настоящата глава, ще се отдели внимание само на една специфична и много актуална перспектива на гражданското общество, тази която е свързана с COVID 19 пандемията и степента, в която българинът прояви своята гражданска отговорност към своите сънародници.

Вече на няколко места в този текст се дискутираха социалните симптоми, произтичащи от груповата травма на нацията ни и техните конкретни обществени проявления. Знаем, че през институционалното отхвърляне, пактовете на мълчание и хроничната тревожност обществото ни е „обезкървено“ от ценния ресурс на социално доверие и е склонно да вижда реалността през чернорелите си филтри.

Като всяка една криза, тази предизвикана от COVID 19, включи обществото на „аварисен режим“ и под това имам предвид, че изкара най- патологичните елементи от колективната му същност наяве. Недоверието в крайната му параноична форма, се разгоря така бурно,

¹²⁶ Boyd, R., 2013

че вкара една цяла антиваксърска партия в парламента. Специалисти, за които никой преди това не беше чувал, станаха медийни звезди, депутати и министри, защото успяха да се качат на гребена на вълната, създадена от параноята. Тази параноя, която твърди, че COVID 19 не съществува, че се лекува с чай и витамини, че няма нужда от ваксини, че ваксините правят хората стерилни, че всичко е световна конспирация! Нека не забравяме обаче, какво казва великият Шарл Бодлер:

„Най-голямата хитрост на дявола е да ви убеди, че не съществува!“

Смятам, че случаят с COVID е точно такъв!

Когато погледнем цифрите за смъртността в България, за нивото на ваксинация, за хората в интензивните отделения и смъртните случаи, ще видим съвсем различна картинка. Тя представя сериозността на ситуацията, изключително високата заболяемост и ясно очертана връзката на смъртността с ваксинацията¹²⁷. Проблемът и това, което обърква хората е, че всеки път когато се представи някаква статистика, се появява друга, която я опровергава и то с доводи, които звучат разумно, научно, правилно. Появява се специалист със съответната експертиза по темата, който ги интерпретира по различен начин, казвайки, че трябва да се следват различни действия и стратегии за справяне с пандемията. Не мога и не искам да вземам страна кое е вярно или невярно, правилно или неправилно в борбата с COVID 19, не притежавам специфични познания, в която и да е област от медицината. Ще използвам обаче своите познания в сферата на поведенческите и социалните науки, за да анализирам конкретни поведения и нагласи, битувачи в обществото ни във връзка с пандемията и ще се постарая да направя това по достатъчно илюстративен начин, за да се очертае ролята на травматичната ни

¹²⁷ [https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/question-and-answers-hub/q-a-detail/coronavirus-disease-\(covid-19\)-vaccines?adgroupsurvey={adgroupsurvey}&gclid=Cj0KCQiAwqCOBhCdARIsAEPyW9mOT4-cZh8tFFkC-MPC5Pzklz1f0OwSzArVFaNbOuODzD1OZSNMkMaAgHTEALw_wcB](https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/question-and-answers-hub/q-a-detail/coronavirus-disease-(covid-19)-vaccines?adgroupsurvey={adgroupsurvey}&gclid=Cj0KCQiAwqCOBhCdARIsAEPyW9mOT4-cZh8tFFkC-MPC5Pzklz1f0OwSzArVFaNbOuODzD1OZSNMkMaAgHTEALw_wcB)

национална идентичност в процесите, които наблюдаваме в обществото ни.

Ще бъде от полза за тезата ако направим една ретроспекция и си припомним събитията и обществените нагласи към пандемията в България още от самото ѝ начало.

Всичко започна в края на 2019г. когато се заговори за вируса на COVID 19. По това време той върлуваше основно в Китай, а акцентът на медиите беше върху това колко силно заразен е и колко сериозно протича заболяването, включително с редицата усложнения и висока смъртност.

Още с появата на първите доказани случаи в България (началото на март 2020г.), обществото беше алармирано и беше сформиран оперативен щаб, който се зае с изготвянето на стратегия за справяне с очертаваща се криза. Като безспорно навременна реакция след това, още при достигане на заболяемост от около 100 човека на ден, беше обявено извънредно положение, включващо редица ограничения и забрани, които всички добре помним. Наложените мерки безспорно дадоха резултат, изразяващ се в това, че за около 60 дни новите случаи спаднаха до около 4 – 5 на ден, а смъртните случаи бяха по 1, до 2 на месец¹²⁸.

В този първоначален етап, българското общество се справи чудесно. България беше давана за пример в световните медии, които говореха за „**българския модел в управлението на COVID кризата**“¹²⁹, а външният ни министър беше канен по различни студия в престижни западни медии да разказва за успешните практики. Защо? Какво ни помогна тогава? Със сигурност не е нито гениалният подход на правителството, нито саморегулативните граждански способности на обществото ни!

¹²⁸ <https://coronavirus.bg/bg/statistika>

¹²⁹ <https://darik.news/en/the-world-is-already-talking-about-the-bulgarian-model-of-crisis-management-proud-zaharieva.html>

Моето мнение е, че строгият индивидуализъм и силната способност за оцеляване „по единично“ отново се активираха и българинът изживя дните на изолация и пълен локдаун¹³⁰, като риба във вода. Всеки сам за себе си, всеки затворен в границите на своя апартамент, къща или двор - ние никога не сме имали проблем с това да се капсулираме, защото така сме оцелели през онези пет века, задаващи границите на националната ни идентичност. Тогава на този етап от овладяване на кризата не се искаше нищо друго освен, социална изолация, носене на предпазни маски и миене на ръцете. Тези три прости правила се спазваха, не за да предпазим съседа или хората в градския транспорт, а да запазим себе си и членовете на семействата си.

Когато обаче дойде следващият етап, на който вече се появиха изисквания за проява на отговорност към другите от общността, провалите в справянето с кризата започнаха да се трупат един след друг. Мерките, които бяха и без друго най-разхлабени в сравнение с цяла Европа не се спазваха. Заведения, които трябваше да бъдат затворени работеха, а на пръв поглед нормално изглеждащи хора се гордееха, че са били на „таен обяд“ в заведение, което работи въпреки забраната. Звучи нелепо, но е самата истина! И ако част от мерките все пак се спазваха в големите градове, то в малките населени места ситуацията беше като в Занзибар или Танзания¹³¹ - страни, в които официалните власти твърдят, че COVID 19 никога не е имало и съответно няма нужда от каквито и да е противоепидемични мерки.

Най-големият провал в управлението на пандемията, несъмнено дойде по отношение на ваксинирането. Това започна да се вижда ясно на един малко по-късен етап – пролетта и лятото на 2021г, когато имаше възможност за масово ваксиниране, дори България се превърна в една от малкото страни с избор, който гражданите могат да направят между 3 различни ваксини, но процентът на ваксинираните оставаше

¹³⁰ Lockdown от англ. – пълно затваряне на сгради или обществени помещения, при които на хората е забранено да ги напускат или да влизат в тях.

¹³¹ <https://www.africanews.com/2021/02/08/tourists-visit-zanzibar-as-tanzania-govt-says-no-coronavirus-cases/>

изключително нисък. Така от добър пример и модел в управлението на кризата, само за няколко месеца България се превърна във **ваксинационно гето**¹³² – страна на последно място в класацията на ЕС във връзка с поставени брой ваксини на глава от населението.

Причините за това са много. Разбира се, тук можем да виним непоследователната политика на държавата, безучастието или нескопосаното участие на различни министри, временни министри, премиер, президент. Медиите също имаха своя принос към тази негативна тенденция, защото дадоха твърде широка гласност на онези, които станаха символи на антиваксърството и дипломираното невежество. В допълнение на това, в общественото пространство идваха разнородни послания от политически лидери и обществени авторитети, а синхрон в действията на държавните институции липсваше. Всичко това изигра своята роля за ниското ниво на ваксинация в страната ни, но не е основната причина за нея! Основната причина, за провала във ваксинационната кампания идва от неумението на тези, които трябваше да управляват кризата, да съобразят действията си с характеристиките на българската народопсихология, по – точно с онези, които коментираме в тази книга и се отнасят към травматичните елементи на националната ни идентичност. Вземайки тези елементи и произтичащите социални симптоми предвид, те можеха да направят далеч по-далновидна стратегия, която да преодолее бариерите идващи от националните ни особености. А иначе тези особености са известни отдавна. Макар да ги наричат с други имена, за тях говорят много автори преди мен. Още през 2008г те са описани от И. Хаджийска¹³³, когато представя „моралната карта“ на България, същото прави и Т. Панов, през 2016г., говорейки за психологията на българския народ¹³⁴, несъмнено тезата е

¹³² <https://www.iskra.bg/prof-argirova-before-kiril-petkov-there-is-a-danger-that-bulgaria-will-become-a-covid-ghetto/>

¹³³ Хаджийски, И. 2008

¹³⁴ Панов, Т. 2016

представена кристално ясно и от М. Паунов, който лаконично ни казва че „основната особеност на българското доверие е че го няма“¹³⁵.

В ежедневни разговори с приятели, колеги или просто познати, често чувам мнения, че българинът е прост, тъп ограничен, че затова ситуацията с ваксините е такава, че българинът разбира само от „тоягата“ за да спазва правилата, че ако „не му бръкнеш в джоба“, нищо не става. Не само обикновени граждани, но и големи обществени авторитети, хора които дълбоко уважавам (ще дам за пример великият писател Стефан Цанев¹³⁶), твърдят, че с ниското ниво на ваксинация, българинът е доказал, че е най- глупав в цяла Европа! Това е крайно късогледо и едностранчиво обяснение на един твърде сложен въпрос. Смятам, че е крайно време да спрем да сме толкова самокритични и да гледаме на себе си през чернобелият си филтър, защото такива изказвания представят реалността през него! Българинът е умен, находчив инициативен и изобретателен, но проблемът е, че тези негови качества се проявяват в контекста на оцеляването поединично. Когато обаче, трябва да предприеме действия, свързани с колективното благо, с поемането на отговорността за другите, то такъв вид мислене не е част от неговите мисловни програми. Строгийт индивидуализъм и недоверието стоят в основата на тези поведения. Хората, които са израснали в индивидуалистична култура, развиват съвсем друг вид способности. Да си спомним изследването на Ойсерман, Куун и Кеммълмайер, разгледано в глава 2.2.¹³⁷ където видяхме че представителите на индивидуалистичната култура, използват съвсем различен „морален компас“, в сравнение с представителите на колективистичната. Това не означава, че едните са по –умни от другите, но означава че едните дават тежест на колективното благополучие, докато другите - на индивидуалното. Тогава такава индивидуалистична реакция е съвсем очаквана от българина, чиято

¹³⁵ Паунов, М. 2020, стр. 107

¹³⁶ <https://tribune.bg/bg/obshtestvo/stefan-tsanev-che-sme-nay-bednata-darzhave-v-evropa-e-tazhno-no-che-se-okazahme-nay-glupavata-e-sramno/>

¹³⁷ Oyserman, D., Coon, H. M., & Kimmelmeier, M. (2002)

национална идентичност се гради около основите на групово травма и оцеляване и в допълнение - живее в посттоталитарна култура, която след насилствено натрапвания комунистическо-болшевишки колективизъм е изпаднала в култ към индивидуалността. Тези обществени тенденции, свързани с ниската гражданска активност, със саботирането на правилата налагани от държавните институции и отказа от ваксиниране, можеше да бъдат предвидени, само ако се използваше дори малка част от вече достатъчно добре акумулираното познание на социалните науки по темата.

Разбира се това е тъжно, но не е необратимо. Що се отнася до тези аспекти от нашата народопсихология и национална идентичност, свързана с връщането на социалното доверие, със спазването на правилата, пресичането на корупционните практики и катарзиса на политическото съсловие, утвърждаването на държавата като легитимен партньор на гражданите ще настъпи. Аз лично вярвам, че този процес предстои да се случи и в глава 5.6. ще споделя своите виждания по въпроса за неговото ускоряване. Той обаче, ще отнеме години, десетилетия. Макар и травматичните елементи на националната ни идентичност да не могат да бъдат изцяло елиминирани, през системно подсилване на поводите за гордост националната ни идентичност може да бъде укрепена, социалните симптоми да отслабнат и способността на нацията ни да изпитва доверие също да се увеличи. Когато поводите за гордост станат достатъчно и получават широк обществен отзвук, оздравителният процес ще стартира.

Какво да правим обаче до тогава, още повече по отношение на управление на COVID кризата и очертаващият се проблем с ваксинацията? Тук нямаме време за губене! Укрепването или моделирането на национална идентичност е бавен процес, резултатите от които са отложени напред във времето. Дори да го стартираме днес, ще започнем да берем първите плодове от него презпоколенчески. Очевидно намирането на решение на въпроса изисква да погледнем в

друга посока, извън националната ни идентичност и конкретната проблематика на настоящия текст. Решението може да бъде намерено в плоскостта на поведенческите науки, която макар да представлява крачка встрани от темата, за идентичността на големите групи е в списъка на възможни инструменти за гарантиране на успешна ваксинационната кампания.

Ако приемам, че институционалното отхвърляне, недоверието и параноята са причините за ниското ниво на ваксинация в България, подходът на правителството (което и да е то), би следвало да бъде коренно различен от следвания досега.

Досегашната стратегия за пропагандиране на ваксинирането разчита на два канала за въздействие:

Първият е чисто информативен. Той включва даване на изчерпателна информация, включително статистика от утвърдени капацитети в съответната област, разчитайки, че доводите им ще бъдат приети за легитимни и ще повлияят на **рационалната система за вземане на решения**. Базирайки се на презумпцията за институционалното отхвърляне, което по своята същност е ирационална обществена нагласа, този подход няма да повлияе на вече създадените нагласи и вярвания на гражданите. Не може да очакваме, че логически аргументи ще променят алогични, дори подсъзнателни мисловни процеси.

Вторият канал включва популярни лица и известни личности, които най- вече във видеопослания представят своя избор да се ваксинират и се стремят по този начин да активират подобно поведение в зрителите, разчитайки на позитивния си обществен имидж. В ролята на такъв тип COVID инфлуенсъри¹³⁸ видяхме известни певци и музиканти, изследователи и хора на науката, спортисти, актьори и т.н.

¹³⁸ От англ. Influencer. Думата навлезе дълбоко в разговорната реч и по същество описва влиятелен човек, който чрез своята популярност, знания и опит или присъствието си в социалните медии може да окаже влияние върху поведението на други хора /потребители.

Макар и да не е базиран на нуждата от рационално осмисляне на плюсовете и минусите от ваксинирането, този канал на въздействие също има своите пречки за повлияване. Те могат да бъдат видяни най-вече в отказа от признание, като характерен социален симптом на обществото ни и различната степен на симпатия или антипатия, която всеки носител на тези послания предизвиква в различни субгрупи на разслоеното ни общество.

Моето мнение, е че колкото и усилия да се полагат, колкото и професионално да се прави това, докато се разчита само на тези два канала по ваксинационната кампания, няма да има съществен напредък! Онзи процент от хората, които взеха решение да се ваксинират поради рационално осмисляне на фактите, вече го направиха. Групата на онези, които го направиха заради въвеждането на Зеленият сертификат, който имаше роля на „мотивиращата тояга“, също се изчерпи. Дълбоко съм скептичен и за успеха на „мотивиращия морков“, под формата на финансовия стимул, който се предлага в момента, още повече, че той е насочен само към групата на хората над 65 години, която и без друго е с най-високо ниво на ваксинация. Нови лица, нови думи и подходи насочени към същата **рационална система** за вземане на решения няма да променят резултата. Най-ясното доказателство за това може да бъде видяно в статистиката за ваксинации, случваща се на прага на петата вълна от варианта омикрон. Основният процент от хора, редящи се пред ваксинационните пунктове, са за така наречената бустерна (подсилваща) доза. Това са хора, които просто казано, препотвърждават избор направен преди месеци, а не такива, които са променили първоначалното си решение и сега са решени да се ваксинират. Именно тук, в търсенето на различни решения идва и мястото да погледнем към опита на поведенческите науки и най-вече подходите от сферата на „nudge“¹³⁹, където вече има от една страна,

¹³⁹ От англ. nudge /nʌdʒ/- леко побутване, което дава насока за движение. Нъджинг е подход създаден от Р.Талер и К. Сънстейн, чрез който, като се използва евристичното мислене се оказва влияние върху изборите, които хората вземат.

достатъчно доказателства за тяхната ефективност, от друга - специалисти, които могат да участват в изготвянето на подходящата стратегия за повлияване на избора за ваксинация. Макар да не е нито необходимо, нито уместно да навлизам в подобна дискусия, мога да споделя от опит, че те дават доста бърз резултат и че повечето сериозно проведени изследвания по темата докладват между 18 и 25% повлияване в рамките на само няколко месеца¹⁴⁰. Може би подобен род инициативи не минават през укрепването на националната идентичност и са в полето на съвсем друг клон от поведенческите науки, но със сигурност имат своята доказана ефективност и следва да се помисли над възможностите, които предоставят. В края на краищата, преодоляването на кризата, свързана с пандемията от COVID 19 далеч надхвърля обхвата, на която и да е парадигма и следва да обединява специалистите от различни научни области в търсене на възможност за преодоляването ѝ.

В края на тази глава искам да споделя с читателя своето мнение за положителната страна от COVID, защото аз лично виждам и такава! Тя се изразява в това, че кризата ни даде скъпоструващ, но много ценен урок. Той е полезен не толкова от медицинска, политическа или икономическа, колкото от социална гледна точка, Тя ни позволи да видим много ясно големите недъзи на обществото си. Липсата на общностния елемент в него, недоверието към държавата, „Андрешковщината“ при заобикалянето на правилата. Сега е пределно ясно, че методите за справяне с кризата, които проработиха в колективистичните западноевропейски общества, няма да сработят в България и следва да се търсят друг вид решения.

COVID постави пред лицето на обществото ни едно огледало, в което видяхме до къде сме стигнали в развитието на гражданското си общество и отражението никак не ни хареса, защото показва колко сме далече от него и колко дълъг път трябва да изминем. Другото обаче,

¹⁴⁰ <https://eml.berkeley.edu/~sdellavi/wp/NudgeToScale2021-04-19.pdf>

което може да видим в огледалото е нуждата от полагане на усилия за създаване на гражданско общество, което да ни направи по-устойчиви, при следващата голяма социална криза.

5.6. Укрепване на българската национална идентичност – малки стъпки към голямата цел.

След очертаването на всички тези проблеми, предизвикателства и „Рубикони“ които трябва да пресечем, ми се иска последната част на книгата да завърши с конструктивен позитивизъм. Това е необходимо, за да може да потърсим начини за подобряване на описаните ситуации, а също и да избягаме от черногледството и песимизма, които така усилено критикувахме и разпознахме негативната им роля.

Наистина, ако се вгледаме в социалните последици от нашата национална идентичност, може да изпитаме едно неприятно усещане, че нещо „не ни е наред“, че ние като нация, едва ли не, сме обречени да носим травмата и последиците от нея, под формата на уродливи социални симптоми, които изтощават държавата и деформират обществото ни. Това съвсем не е така. Макар моментната снимка на нашите маркери да очертава превес на травматичното, ще застана зад тезата, че подобно на държавата ни, на която ѝ трябва много малко за да стане едно прекрасно място за живеене, на нас като народ ни трябва няколко конкретни насоки, които да следваме, за да може националната ни идентичност да се превърне в двигател на успех за нацията ни.

Насоките, които могат да бъдат дадени, са разпределени към няколко конкретни сфери и целта на това разпределяне е да се мисли в конкретика, а дискусията да се води от гледна точка на възможните действия.

1. Образование.

Съвсем естествено е това да бъде първата обществено значима област, чрез която може да се въздейства върху укрепването на националната идентичност, а защо не и върху ценностната система на българина. Повечето от значимите трудове, които бяха разгледани в настоящия текст обръщат внимание върху ценностната система и споделят убежденията, че това, което е закодирано в нея, влияе чувствително върху облика на обществото ни. Затова, още в началото на темата за образованието, следва да се каже, че освен специализирани знания, то изгражда и редица вярвания и нагласи, стоящи в основата на споделените обществени ценности.

Ако условно, образованието се разделя на начално, средно и висше, то във всяка една от тези сфери могат да се полагат различни и все пак допълващи се усилия по формирането на устойчива национална идентичност. Такъв подход би подсигурил приемственост и последователни усилия на хората и институциите, ангажирани в образователния процес и в този по изграждане на груповата идентичност на подрастващите.

В началните класове, където се работи с ученици в по-ранна детска възраст, усилията би следвало да са най-големи, защото освен депозирането в умовете им на маркери от техните родители, процесът по формиране границите на националната им идентичност все още не е завършен, а учителите са част от групата на значимите възрастни и имат силно влияние върху него. Ясно е, че децата могат да научават историческите събития, когато са представени през призмата на родолюбието и националната кауза. Това е полезно и нужно, но нека отчетем, че тези уроци разказват за отдавна отминали времена и отдавна мъртви герои. Колкото и да е добре такова научаване да присъства в съдържанието в часовете по Човека и обществото, следва да се помисли и как да бъде въведена темата за съвременните герои. Да се поставя акцент, че съвременна България все още може да генерира поводи за споделена гордост. Това трябва да се прави системно и целенасочено, да има място в учебните програми и да е

легитимирано от министерството на образованието като стратегически подход за укрепване на българската национална идентичност. Вглеждането в далечното минало е работа на историците и на археолозите. Изграждането на здрава национална идентичност следва да е приоритет на държавата и на цялото ни общество. Въвеждането на подобни теми в учебниците, а защо не на цели учебни дисциплини, би довело до интернализиране на тези примери в детските умове и би дало резултат чрез репродуцирането им в бъдещето под формата на парченца от тъканта, изграждаща националната идентичност.

В средното образование процесът по укрепване на националната идентичност също може да бъде подпомогнат. Въпреки, че след дванадесетата година на детето, основната част от маркерите за национална идентичност вече са оформени и депозирани в съзнанието му, то предстои укрепването на тази идентичност, чрез добавяне на допълнителни символи, които се разпределят като присъщи/позитивни или неприсъщи/отблъскващи. В тази възраст, подрастващите също се учат как да се справят с емоциите си, а това става най- добре чрез взаимодействие с връстниците. По тази логика, в горните гимназиални класове следва да се мисли за създаването на формати, в които юношите и девойките да осмислят и отреагират споделената групова травма на нацията по адекватен и адаптивен начин. Така още преди навлизането в зряла възраст, те ще се научат да управляват емоционалните компоненти - болка, тревожност, срам и гняв, които са „прикачени“ към травмата, а в защитена среда, чрез добре фасилитиран психологически процес, те ще могат да ги отработят и интегрират. Да се отреагира тази травма и да се смекчат ефектите от нея не означава в никакъв случай да се подменят думите, които се използват при описанието на причинилите я събития с по - неутрални, по-толерантни, по-политически коректни. **Подмяната на думата „робство“ с думата „присъствие“ няма да доведе до нищо добро!** Може би ще породи още повече гняв и институционално отхвърляне, защото съдържа в себе си омаловажаване страданието на мъчениците

и девалвира постиженията на националните ни герои. Създаването на такова пространство в процеса на средното образование означава да се преосмислят събитията **от перспективата на тук и сега** и да се намерят начини, емоционалните реакции да се рационализират и лишат от негативните последици, проявяващи се под формата на социални симптоми. Доверието, което като умение за справяне със собствената уязвимост, също се доразвива в този етап от човешкия живот, може да бъде подпомогнато. Това може да става чрез различни интерактивни и сензитивни формати, където подрастващите да се научат как да говорят за емоциите си. Назоваването на емоциите с думи, споделянето им с другите изисква доверие и изгражда способност да се доверяваш на хора от социалното си обкръжение, а това е основната съставка на обществената кохезия.

Етническата толерантност и намирането на общото с други етноси, също могат да бъдат развивани в такъв тип формати. Тук в България имаме известен опит¹⁴¹, като той може да даде добра основа, стига да се популяризира, подкрепи и финансира от държавата.

Разбира се и **висшето образование** също може да допринесе към тези процеси. Макар към момента на постъпването в университет, националната идентичност и ценностната система на личността да са оформени, работата по уменията за изграждане на социално доверие, на справяне с проявите на социални симптоми като отказ от признание и пакт на мълчание, могат да бъдат променени, стига ясно да се осъзнаят техните негативни последици върху предстоящият живот на младия човек и на обществото, в което му предстои да живее. Митовата конструкция, депозирана в главите на студентите, може да бъде подсилена, чрез формати, в които те да се срещат и учат от реални ролеви модели на успели българи – предприемачи, учени, спортисти, актьори, които показват България и българското в позитивна светлина. Студентите в най- голяма степен трябва да се научат да разпознават

¹⁴¹ http://www.integrobg.org/images/docs/good%20practices_bg.pdf

негативните социални симптоми, да знаят какво ги задвижва и да бъдат насърчени да спрат мултиплицирането им в обществото. Тогава те ще бъдат една крачка по-далеч от това, което виждаме в момента и една крачка по-близо до формирането на гражданско общество.

Примери и добър опит в подобни инициативи има и хората, които се занимават с образователни политики могат много да научат от работата на автори като Д. Хурсемович и М. Дърлевич, които използват такъв подход в работата си в университетите на Косово след разпада на бивша Югославия¹⁴². Също така, опит може да се почерпи и от многобройните изследвания и инициативи на Европейски автори¹⁴³, които работят върху темата за връзката на образованието със социалното доверие, а част от тях представят цели обучителни програми и докладват чудесни постижения¹⁴⁴.

2. Медии

Медиите са другата обществена сила, която може да бъде използвана успоредно с образованието в посока укрепване на българската национална идентичност.

Няма да е пресилено да кажа, че в българина битува схващането, как даден проблем може да се реши, само ако „телевизията дойде“. И макар да няма особено доверие на медийното съдържание, българинът вярва в силата на медиите да въздействат върху различни сфери от обществения живот.

Разбира се и тук трябва да отбележим, че медиите често имат негативен ефект върху ценностите и схващанията на народа ни и че в много случаи, те насаждат онова прословуто недоверие и песимизъм, понякога дори реактивират отделни групови травми и травматични

¹⁴² Husremović D., Koso-Drljević M. (2021) Education and Social Trauma. In: Hamburger A., Hancheva C., Volkan V.D. (eds) Social Trauma – An Interdisciplinary Textbook. Springer, Cham.
https://doi.org/10.1007/978-3-030-47817-9_37

¹⁴³ Charron, Nicholas, Rothstein, Bo. 2016; Glanville, Jennifer L., Paxton, Pamela. 2007; Reeskens, Tim, Hooghe, Marc. 2008.

¹⁴⁴ Alesina, Alberto, La Ferrara, Eliana. 2002

преживявания. Много от репортажите за Катунца и Рибново са типичен пример за последното. Едно от обясненията за този медиен ландшафт може да бъде видяно в начина, по който функционира медийния пазар: „В битката за тиражи и влияние медиите се стремят да задоволят доминиращите вкусове и очаквания на аудиторията си. И по този начин българските медии активно подпомагат песимизма, цинизма, недоверието и черногледството на своите зрители, слушатели и читатели.“¹⁴⁵ Аз обаче ще допълня това, за което говори М. Паунов, защото смятам, че става въпрос не само за естествения пазарен механизъм, но че тук играе роля и начинът, по който младите журналисти са обучени да водят диалог с аудиторията. Тяхното обучение започва в университетите и ако висшите учебни заведения, в които има съответните факултети, застанат на ясна позиция, а преподавателите започнат да обясняват последствията от такъв вид журналистика, тенденцията ще започва да отслабва и е само въпрос на време да остане „ноу – хау“ единствено за „жълтата преса“. Дълбоко вярвам, че моментът за стойностната позитивна журналистика е настъпил, а първите добри примери вече могат да бъдат видени.

Несъмнено в България имаме качествени медии, такива които имат и желанието и капацитета да подпомогнат създаването на гражданско общество. Инициативи като „Да изчистим България заедно“ на ВТВ „Промяната“ на NOVA, Медийната кампания и онлайн платформа на АИКБ „Bulgaria wants you“¹⁴⁶ и т.н. са успешни модели, които трябва да бъдат отчетени и подкрепени. Целенасоченото изработване на медийно съдържание може да бъде силен инструмент в посока заздравяване на идентичността на всяка една нация. За да се случи това, следва да се сформират авторски колективи от журналисти, телевизионни продуценти и общественици, които да изградят задълбочена и последователна стратегия, а медиите да осигурят необходимото ефирно време. Тук е съвсем естествено с част от

¹⁴⁵ Паунов, М. (2020) стр.206

¹⁴⁶ <https://bulgariawantsyou.com/why-go-back>

финансирането да се включи държавата, тъй като изграждането и укрепването на националната идентичност следва да е главно нейн приоритет. Идеи за това как да се организират подобни инициатива, при които медии и държава си сътрудничат за изграждане на национална идентичност може да се вземат от примера на Сингапур¹⁴⁷. Тази малка държава, създадена едва през 1965г. демонстрира по един изключителен начин, как благодарение на цялостно разработената и последователно изпълнена стратегия, населението ѝ, съставено от различни етнически групи (китайска, малайска и индийска), които имат различно вероизповедание (будисти, християни, мюсюлмани, хиндуисти и таоисти) и говорят на 3 различни езика (китайски, малайски и тамилски), може имат обща национална идентичност – тази на сингапурец! Начинът, по който сингапурската национална идентичност е „промотирана“ сред едно толкова хетерогенно население, става възможен само благодарение на активното участие на медиите и образованието.

3. Частният сектор – HR политики и национални брандове

Следващите насока са свързана с частния сектор и неговите възможности, които въпреки огромния си потенциал, стоят неизползвани.

Макар и на пръв поглед да изглежда не като „страна по случая“ за укрепването на българската национална идентичност, частните икономически субекти могат значително да допринесат в процеса. От една страна бизнесът, фирмите и ръководителите им играят съществена роля за създаването на гражданското общество. Ролевите модели на успели предприемачи, управляващи „светли бизнеси“ са от ключово значение за младите хора и за това какви искат да станат, към какво се стремят и искат да постигнат в бъдеще. Това се отнася за

¹⁴⁷ Ortman, S.,(2009),Singapore: The Politics of Inventing National Identity, Journal of Current Southeast Asian Affairs, 28, 4, 23-46. ISSN: 1868-4882 (online), ISSN: 1868-1034

икономически и социален статус, но и за ценности, идеали и норми на поведение.

От друга страна, самият бизнес може да спечели от националната кауза, като въвежда вътрешни управленски политики или развива маркетингови стратегии, базирани на така наречения национален брандинг.

Сега ще разгледаме тези два аспекта по отделно и малко по-подробно, защото те имат своите специфики.

По отношение на ролята на успешите бизнес хора, като модел на подражание, определено в България има още много какво да се желае. Към момента по-голямата част от „маститите“ български бизнесмени могат спокойно да бъдат наречени „антигерои на прехода“. Различните хазартни босове, медийни магнати, „хидроконсултанти“, собственици на винпроми, петролни рафинерии и т.н. Имената на такива „успешни“ бизнесмени са известни на всеки българин и те стоят в основата на засиленото усещане за несправедливост, корупция и институционално бездействие в обществото ни. Именно те отблъскват чуждестранните инвеститори и карат част от българските граждани да търсят реализация „зад граница“. Мутренските времена отминаха, дойдоха постмутренските, това означава, че хората са същите, само дето не са облечени в анцузи, а в бизнес костюми, много наши сънародници са отчаяни от това и не виждат в лицето на бизнеса легитимен партньор на обществото ни.

Трябва обаче да каже, че освен тези антигерои има и друг бизнес, има и други истински успели български предприемачи и именно към тях се обръщам в следващите редове. Това са хора, направили работещи фабрики, управляващи индустрии, които дават достойни възнаграждения на служителите, компании в сферата на ИТ, блок чейн, зелената енергия, фармацевтията, електроника, спортно оборудване и т.н.

Уважаеми управители и собственици на тези бизнеси, ако във вашите компании започнете да въвеждате HR политики, които кореспондират с елементи на българската национална идентичност, това ще накара служителите ви, не просто да се почувстват в по-голяма степен българи, но ще увеличи и тяхната ангажираност към компанията. Зад тези политики не винаги трябва да седят големи организационни промени, нито значими финансови инвестиции. Може да започнете с малките неща. Ето някои идеи:

- Направете библиотека с български книги, които служителите да могат да четат;

- На „рождения ден“ на фирмата, вместо стандартните „фолк – диви“ или DJ, поканете актьори за да изпълнят сцена от някоя пиеса, която да накара служителите да се чувстват горди, че са част от българския народ;

- Продължете с инициативи, които да включват децата на служителите, нека те нарисуват, напишат и изразят по някакъв начин, какво означава за тях да са част от България. Наградете ги, на децата им трябва малки награди, но отношението, което показвате към тях ще бъде нещо голямо в техните и в очите на родителите им;

- Отбелязвайте и други национални дати, освен официалните празници. Илинденско – Преображенското въстание, Датата, на която Христо Ботев е слязъл от „Радецки“ и стъпил на българска земя (забележете, не денят на неговата гибел!), провъзгласяването на второто българско царство от Асеновци и т.н. Помислете за начини, по които може да накарате служителите да се почувстват горди с тези дати, но същи и с това, че работят в българска компания;

В началото всичко това ще изисква от вас усилия, време и средства, но съвсем скоро ще започне да се отплаща под формата на лоялност и повишена ангажираност. В днешно време когато голяма част от работодателите се оплакват от ниско ниво на мотивация на персонала

и всякакъв род програми предлагат да направят чудеса в тази посока, вие може да се откриете като български работодател, който го прави успешно.

Като част от своята консултантската практика, аз виждам успешни български бизнеси ежедневно. Познавам и техните управители/собственици. Огромният процент от тях са хора, които са постигнали своите успехи без партийни куфарчета и протекции, благодарение на своя ум, находчивост и предприемачески усет. Сигурен съм в това, че ако идеята започне да зрее в умовете им, те сами ще намерят много по-иновативни предложения от горните, чрез които да мотивират служителите си и да укрепват тяхната българска национална идентичност. Пример за това мога да дам чрез чудесен подарък, който една българска компания направи за коледните празници през 2021г. на своите служители. Подаръкът представлява специално отпечатано издание на енциклопедия озаглавена „1000 причини да се гордеем, че сме Българи“¹⁴⁸. В качеството си на външен консултант, който подпомага HR екипа на въпросната компания, се сдобих с такъв подарък и мога да споделя, че децата ми не спират да разлистват книгата. Чудесна идея, поздравления за нея!

По отношение на вторият въпрос, така нареченият национален брандинг - това е другата линия, по която може да се създаде взаимна полза за обществото и бизнеса. Разбира се, в рамките на този текст не може и не следва да се очаква един такъв подход да се представи в детайли, но поне може да се дискутира връзката между подобен вид маркетингови стратегии и влиянието им върху националната идентичност.

Говорейки за бранд, следва да се направи разяснение, че в рамките на маркетинга, терминът „традиционно“ се разбира като „име, термин,

¹⁴⁸ 1000 причини да се гордеем, че сме Българи, Авторски колектив, Издателство: Хеликон, 2008 г.

дизайн или символ, които идентифицират даден продукт и го разграничават от другите подобни продукти¹⁴⁹.

Брандингът като подход обаче, отдавна излезе от тясната сфера на потребителското поведение и се използва все по-често в социологията, психологията, дори политиката. Тенденцията на глобализация доведе до това, че на общия световен пазар се конкурират не само ресурси и продукти, а вече и различните нации, които ги предлагат. В този смисъл, националният брандинг, опростено казано, означава определен продукт, индустрия или пазарна ниша (туризъм, образование, автомобилостроене, винопроизводство и т.н.), и начинът, по който той се свързва целенасочено с определена държава/нация.

Ефектът от националният брандинг е възможен, поради стереотипите, асоциациите и представите, които потребителите носят в главата си за съответната нация. Да се прави национален брандинг означава целенасочено да се формират асоциации, които осъществяват позитивна връзка с продукта и повлиява върху решението за покупката му.

Пример за подобни асоциации е как потребителите с готовност купуват френски сирена, италианска пица, швейцарски часовници, белгийски шоколади, руска водка, японска електроника и т.н. От друга страна същите потребители не са склонни да дадат парите си за руска пица, японска водка и белгийска електроника. Защо? Подобни избори нямат нищо общо с качеството на продукта. Оказва се, че японците са отлични в дестилацията на алкохол и щом успешно дестилират малцово уиски, вероятно могат да произведат и качествена водка. Отговорът е, че този избор е мотивиран от асоциациите за нацията производител и нейната идентичност, а не толкова със самия продукт. Представите, на които се базира националният брандинг, в повечето случаи са следствие на добре изградена, целенасочена държавна стратегия. Именно тогава в главата на потребителя се формират

¹⁴⁹ American Marketing Association - 2005

определен образ за нацията и в последствие, той се свързва с характеристиките и качествата на бранда.

През изминалите десетилетия националният брендинг се доказва като успешен подход за намиране на международни и локални пазари. Подобно на другите маркетинг стратегии и той се осъществява с помощта на реклама и медийни публикации. Това е процес, който подпомага икономическото развитие на отделни отрасли от националните икономики, дори и на нациите в техните усилия за икономически просперитет. Един от големите съвременни маркетингози С. Анхолт твърди, че в много случаи, чрез него може да се моделира националната икономика, експортните продукти да станат по – привлекателни за потребители от други държави, което влияе силно върху формирането на БВП, а дори по този начин да се подобри имиджа на нацията пред външния свят: “Националният брендинг е от ключово значение за развитието на нациите и техните икономики, особено когато те не могат да чакат имиджът им да настигне нивото на икономическо им развитие”¹⁵⁰.

Брандовете са много подходящи да презентират определени национални характеристики, ценности или култура, характерна за нацията. Това привлича потребителите извън и вътре в страната, а също би могло да играе важна роля, по отношение на националната идентичност. В този смисъл, колкото и да е позитивно за икономиката на една страна да има повече продукти и услуги, рекламиращи се чрез национални брандове, толкова по-добре е и за гражданите на нацията, защото положителните качества, асоциирани със съответния бранд, рефлектират имиджово върху държавата им. Това има своя ефект по отношение на националната идентичност и без съмнение води до нейното укрепване, предлагайки индиректно една национална идеология, която свързва позитивни елементи от бизнеса и качеството на живот с черти, характерни за нацията. С други думи - националният

¹⁵⁰ Anholt, S., (2007) Competitive Identity, pg. 10

брандинг прави много повече от това да продава, той промотира самата нация: „Рекламите днес продават повече от продукти; те продават концепция за това какви сме ние и какви са другите, за ценности, за начин на живот дори идеологии“¹⁵¹

Колкото и да ми се иска да дам конкретни добри примери за национален брандинг на български продукти, не мога да се сетя за такъв, но това не означава, че няма. Нашите маркетинг специалисти не отстъпват по нищо на тези, които работят в другите държави. По-скоро свързвам липсата на огласяване на такива брандинг инициативи със слабото участие на държавата, защото частният сектор не може да прави кампании с такъв мащаб, какъвто е по силата на държавата.

4. Ролята на държавата.

Очевидно всяка от изброените дотук насоки може да допринесе за укрепване на националната идентичност. Образованието се фокусира върху младите хора, медиите достигат до всички граждани, а бизнесът и националният брандинг могат да подобрят имиджа на страната отвъд нейните граници. Все пак, нито една от тези сфери не може да постигне осезаеми резултати без участието на държавата. Бидейки родина на нацията, от нея се очаква да играе главната роля в този процес.

Още със споменаването на думата държава, обаче мигновено се изправяме пред първия проблем – какво е лицето на хората, които я представляват? Дали управниците, политическият елит създават предпоставки за единение на нацията, дават поводи да се гордеем, че сме българи или подсилват разединението, недоверието, девалвират националните ценности и подхранват социалните симптоми? Този текст не бива да се политизира, затова нека всеки сам отговори на за себе си. Както в един популярен филм от края на миналия век, искам да разгледаме какво може да направи държавата за укрепване на

¹⁵¹ Hogan, P., (2005), Book Review How Ireland Voted 2002, Irish Journal of Sociology, p.193

националната ни идентичност, ако живеем в един наистина „Съвършен свят“.

На първо и най-важно място, това е Държавата да припознае формирането на национална идентичност като една от най-важните си функции и задачи. Защо може да има министерства, комисии и парламентарни групи за европейските ценности и евроинтеграция, за проблемите на малцинствата, за българите в чужбина, а да няма такива във връзка с укрепване на националната идентичност? Нима едното е по-маловажно от другото? Ако чрез едни добре организирани формални държавни структури българската национална идентичност се укрепва и обогатява, то тогава националната кауза ще престане да бъде платформа за създаване на различните радикални формации, които монополизират националната кауза. Припознаването, легитимирането и предприемането на действия по укрепване на националната идентичност от държавата, ще постави и тази така нужна граница между патриотизма, който е нещо здравословно и градивно и национализма, който в голямата си част представлява съвкупност от ксенофобски нагласи. Разликата между двете е в това, че патриотизмът може да бъде социален капитал за обществото и да сплотява неговите членове, докато национализмът е винаги етнически базиран, а това е сериозна предпоставка за дискриминационни нагласи към малцинствените общности и прокламира схващането, че националната идентичност е право само на определена етническа група.

Когато се полагат координирани усилия, когато държавата има ясни приоритети, тя също би била склонна да отдели необходимия финансов ресурс за постигането им. Едва тогава можем да очакваме ефект по укрепване на националната идентичност.

Подпомагането на бизнеса за национални брандинг стратегии, осигуряване на ефирно време за съдържание подсилващо националната гордост, подпомагане на малцинствата в процеса по разпознаване споделените поводи за гордост, които ги правят част от

нацията, това са все функции на държавата. Изграждането на поддържаща система от свои и чужди сред другите нации, последователността във външната политика, това са изцяло държавни отговорности. Чрез тези и още много други стъпки, държавата може изключително силно да влияе върху националната идентичност на гражданите си и да я укрепва по един конструктивен начин.

Когато това се случи могат да се начертаят много стратегии и конкретни стъпки. По света има редица добри примери, от които управляващите могат да се поучат. Само един от многото такива, е вече споменатата държавна стратегия на Сингапур, довела до формирането на Сингапурската нация. Макар, че Сингапур е самостоятелна държава едва през 1965г., чрез инициативата „Гордостта на Сингапур“ държавата прави това възможно само за две години (2005 - 2007). Част от използваните лостове са държавни поръчки към различни филмови студия за заснемането на филми и сериали, които показват ценностите и добродетелите на нацията; отпускане на държавни стипендии, изследователски грантове, финансиране на изкуство, литература и обществени инициативи като карнавали, тематични седмици; провеждане на социологически проучвания за любимия национален спорт на сингапурци, за типичните национални ястия и т.н. Всичко това е широко отразено от медиите и интегрирано като част от вътрешната политика на страната¹⁵².

Може би такъв тип моделиране на съзнанието, привидно напомня на читателя за годините на комунистическия режим. Различното при тази инициатива обаче е в това, че хората са насърчени сами да номинират поведиците за гордост на нацията си, а те не са им наложени от определени политически елити.

Излизайки от примера на Сингапур, разбира се ние трябва да отчетем, че става въпрос за нация, която към стартирането на инициативата има

¹⁵² Mutalib, H. (2008) National identity in Singapore: Old impediments and new imperatives, Asian Journal of Political Science Volume 3, 1995 - Issue 2, Pages 28-45

едва от 40 години самостоятелна държава в този случай такъв подход е удачен. По отношение на България, страна с 13 вековна история, със сигурност ще има в много по-голяма степен на какво да се стъпи и какви добродетели или поводи за гордост да се използват.

В допълнение към казаното, отговорност на държавата би било също да преосмисли част от политиките си по отношение на малцинствата, в това число социалните и образователните политики, които следва да бъдат пренаписани така, че да се в унисон със стратегиите за изграждане на национална идентичност. Предизвикателството тук е, че винаги до сега сме ставали свидетели на популизъм и непоследователност щом се заговори за малцинства и това е не само български, ами и европейски проблем, горчивите плодове, от които в момента берат много страни членки на ЕС.

Все пак, излизайки от метафората за съвършения свят, дори и държава като нашата има какво да направи за укрепване на националната идентичност на гражданите си, стига да разпознае това като ценност.

Без това да се случи всички останали препоръки са безпочвени, а дискусиите, които водим ще останат само между кориците на тази книга, лишени от шанс за каквато и да е реализация.

Заклучение

След всички изписани страници идва ред да се направи равностойка за въпросите и предизвикателствата, които станаха повод за написването на тази книга. Тук е мястото, където следва да се обобщят основните теми, да се постави акцент върху разкритията направени в изследването, също да проследи дали този текст успя да изпълни целите, които си поставени в началото.

Преминавайки през различните глави, на читателя бяха представени редица теми, които имат връзка с изясняването на основния въпрос, довел до написването на тази книга, а именно: **кои са психологическите маркери на българската национална идентичност.**

За да се даде отговор на този въпрос и да се стигне до дискусията, касаеща неговите приложения, всяка от петте части беше посветена на различни аспекти свързани с темата, разглеждаше проблематиката от различен ъгъл.

В първата част беше направен обзор върху литературните източници и трудовете на български автори, които имат съответен принос във връзка с народопсихологията на българина, неговите ценности и различни аспекти от националната му идентичност.

В тази част пред читателя бяха представени схващания, гледни точки и концепции на водещи български специалисти от сферата на социалните науки, бяха дискутирани въпроси, като ролята на езика, формирането на ценностите, значението на културните артефакти, които макар да не предоставиха отговор на въпроса за маркерите на идентичността, демонстрираха широкия хоризонт, през който темата е била разработвана до сега. По този начин, чрез своеобразен литературен обзор се очерта нуждата и мотивацията за това в следващите глави да се съсредоточат върху търсене на световно

утвърдена теоретична рамка, на основата на която да се развие тезата на автора и да се даде поле за изследване на идентичностните маркери.

Втората част се съсредоточи върху представянето на индивидуалната идентичност, защото разбирането на това как се формират груповите идентичности е невъзможно, без да се познават в детайли механизмите на формиране на индивидуалната. В тази част се предостави така нужното дефиниране на индивидуалната идентичност, като база, от която да се развие авторовата теза, а също се отдели внимание на етапите, през които тя преминава, както и ролята, която обкръжението играе в този процес.

От тук, следвайки логическата си линия, втората част премина към изясняването на понятието групова идентичност и разгледа генезиса на схващанията за него и неговата същност. Направи се кратък обзор на основните схващания, прокламирани от отделни школи и парадигми, които разглеждат ролята на обкръжението при формирането на груповите идентичности и се достигна до заключение, че макар двете понятия - индивидуална и групова идентичност да са свързани, те представляват съвсем отделни конструкции, които не бива да се смесват и още по-малко отъждествяват.

След като по този начин, основната теоретична рамка беше очертана, в **третата част** усилията бяха насочени към дефиниране и изясняване на централното понятие за настоящия текст, а именно националната идентичност. На тази база се разгледаха основните механизми на развиване на такъв вид групова идентичност, дискутираха се елементите и обхватът ѝ. В тази част се представи и теорията за идентичността на голямата група на Вамик Волкан, според която съществуват конкретни маркери на национална идентичност, под формата на „избраната групова травма“ и „споделената слава/гордост“. По този начин теорията беше очертана като основна концептуална платформа, на чиято база е възможно да се проведе изследване за разкриване маркерите на българската национална идентичност. В

третата част също беше добавена и една важна глава, която разяснява естеството на груповата травма. В нея бяха представени различните социални симптоми, които са следствие от нея и като своеобразни „опашки“ продължават да се манифестират чрез негативни обществени проявления. Същите усилия бяха направени по отношение изясняването на ефектите от споделената слава/гордост.

В четвъртата част беше представено проведеното изследване и бяха анализирани резултатите от него. След кратко описание на методологията на създаване на психологическия въпросник, се представиха резултатите от анализа на отговорите на респондентите. Чрез него ясно се разпознаха характерните маркери на българската национална идентичност. Първият от тях - маркерът на избраната групово травма е „Падането на България под турско робство“. При цялата извадка от 1118 изследвани лица това е отговор, който са дали 59,4 %. Вторият - избраният повод за гордост е „Освобождението на България от турско робство“ и той събира 42% от отговорите на изследваните лица.

В рамките на тази глава се представи и анализ на двата маркера с включен признак на етническо самоопределяне. Така се очерта тенденцията, че тези маркери са значително по-силно изразени при етническите българи и по-слабо изразени при изследвани лица от ромски и още по-слабо от турски етнос.

В дискусиата, придружаваща анализа на данните беше разгледан още веднъж ефекта от така формираните маркери и беше отворен въпросът дали те представят една добре балансирана национална идентичност или са предпоставка за формиране на травматична идентичност и отключване на всички социални симптоми, проявяващи се в травмираните общества.

Последната **пета част** на текста отвори дискусията относно нуждата от укрепване и модифициране на българската национална идентичност, с оглед на измерените маркери и тенденциите, произтичащи от тях.

В нея се разглеждаха възможния приложения на разкритията от изследването, в сфери като външна и вътрешна политика, подобряване на взаимоотношенията със съседните ни балкански държави, в частност, с република Северна Македония. Тук се обърна внимание на въпросите за малцинствата и се обсъждаха предизвикателствата и възможните подходи за засилване на тяхната идентификация с голямата група на българската нация. Други важни теми, засегнати в петата част са за емиграцията и начина, по който тя се отразява върху връзката с националното, също и темата за обществените тенденции и нагласи във връзка с пандемията от COVID – 19 и процесите, довели до ниските резултати по ваксинационната кампания в страната.

Като своеобразен акцент и логически завършек на тази част се дискутират конкретни области и сфери, които могат да се използват за укрепване на българската национална идентичност. Вниманието на читателят е насочено към образованието, медиите, частният бизнес и националните брандинг стратегии и несъмнено най-важното ролята на държавата в този процес.

Ако след всички представени теории, изследователски данни и автори разсъждения трябва да се подходи с буквализъм към въпроса дали настоящият текст е успял да изпълни своите цели, отговорът е ще бъде по-скоро утвърдителен. Маркерите на националната ни идентичност са разкрити и границите на българското НИЕ са очертани.

Що се касае до основното предизвикателство, така както беше формулирано в началото – да се стартира диалог и размисъл по темата. Аз като автор, мога само да се надявам, че това се е случило, защото съвсем естествено, тук става въпрос за вътрешен диалог, който протича в ума на читателя и има нужда от своя „инкубационен период“, преди да се пренесе в общественото пространство.

Като всяко нещо свързано с нас хората, оформянето и най-вече споделянето на такива мисли е въпрос на време. Същото се отнася и за нациите, тяхната промяна, диалогът им с другите нации и вътре между

техните членове - това са индикатори на своеобразното им съзряване. Подобно на жив организъм, българската национална идентичност се развива. Във всеки един момент от историческото ни развитие, нашата голяма група има своите очертания и граници, но те се променят във времето. В момента обликът на нацията ни се определя от маркерите на психологическо ни ДНК - избраната травма и избраната гордост на нацията. Тези маркери се проявяват в конкретни поведения и могат да бъдат разпознати в обществото ни. Много от нас са ставали свидетели на омаловажаване на успехи на наши сънародници, било то спортисти, хора на науката или изкуството. Това не е ли именно отказът от признание? Многобройни „пактове на мълчание“ се задействат всеки ден, когато някой кара в автобусната лента или „заобикаля“ други обществени норми, но няма кой да „надуе клаксона“ с възмущение.

Институционалното недоверие винаги е било характерно за новата история на България, но в момента достига нови нива, като се превръща в нещо, наподобяващо субкултура на младото поколение.

Да, на базата на изводите направени в този текст, ние можем да кажем, че последствията от социалната травма се наблюдават в българското общество, но за да сме обективни докрай, трябва да отбележим и нарастващия брой на примерите за заздравяване на националното ни самочувствие и идентичност. Доброволчеството по време на пандемията ни даде такъв пример. Събуждането на гражданското общество, което все по-активно иска да влиза в диалог с институциите. Тази позитивна тенденция може да се види в примера с десетки успели българи, които гордо развяват националния флаг в моменти на върховни лични постижения – ставайки световни шампиони, получавайки награди за научна дейност, крачейки по червеният килим за да получат своя „Оскар“. Всички тези актове несъмнено са индикация за „оздравителни“ процеси, по отношение на идентичността на българина. Едно е ясно - не можем да променим събитията, формирали националната ни идентичност, но можем да следваме стратегия, която да направи нацията ни по-единна и да даде

начало на редифинирането на част от травматични елементи, които ще формират маркерите на националната ни идентичност за идващите поколения.

Епилог: Изтрезняването на един народ

„Една дълга върволица от предтечи - сеятели беше прегазила вече духовната нива на България и хвърлила там семето на самосъзнанието. Тая дивна върволица, която захващаше от Паусий - един калугер и се заключваше с Левски - един дякон - два светци, - беше засеяла и наторила вече нивата и първият беше я благословил от височината на Атон, последният - от височината на бесилото.“
(откъс от глава XVI, *Пиянството на един народ*, от романът *„Под игото“* на Иван Вазов)

Темата за идентичността ни като нация ме е вълнувала през целия ми живот. И аз, като много българи съм прекарал години в емигрантство, живял съм, учил съм и съм работил в държави с много по-различно устройство, култура обществени норми. Моята българска национална идентичност винаги е била част от мен, понякога повод за гордост, друг път източник на срам и усещане за малоценност. Сега от дистанцията на времето, мога да си дам сметка, че тази „ментална сянка“ винаги е играла значителна роля за решенията, които съм вземал, за начините, по които съм се държал и представял пред хората, дори да съм бил на другия край на света. Когато реших да се върна в родината, исках да вярвам, че съм взел решението чисто рационално, сега вече знам че това далеч не е било така, знам че редица подсъзнателни елементи, закодирани в психологическото ми ДНК са оказали своето влияние. Тези елементи са общите маркери за национална идентичност, които споделям със своя народ и ме държат свързан с неговите характеристики, били те добри или лоши.

Последните години националното ни самочувствие осезаемо девалвира. Системата от обществени ценности и вявания ерозира и обществото ни се превръща в сбор от индивиди, които вярват, че могат да успеят единствено сами, за сметка или на гърба на другия. Днес много много наши сънародници смятат, че навън се живее по-добре защото, там не е имало робство, комунизъм, мутренски преход, защото „там има държава“! Държава има и тук, макар на моменти да я възприемаме повече като мащеха отколкото като майка. В общественото пространство се загнездва идеята, че България вече не се раждат герои, че най-стойностните хора от нашата история вече са си отишли и новите поколения не могат да дадат фигури с такава историческа значимост. Нека да не забравяме факта, че едни от най-великите българи-нашите възрожденци, които са били готови да дадат живота си за свободата, парите си за построяване на университети, къщите си за направата на читалища, всички до един са родени към края на робството, когато „предчувствието за свободата“ ги е мотивирало, вдъхновявало и опиянявало. Колективното споделяне на тези опияняващи чувства е именно това, което Вазов нарича пиянството на един народ. Да, по-лесно е да си смел, щедър и горд когато си пиян! След пиянството обаче настъпва моментът на изтрезняване. В него ние, като нация разбираме, че трудното тепърва предстои, че трябва много да се прави и че последиците от робството не са си отишли в момента, в който над земята ни се е развял българския флаг. След като пиянството е приключило, в нас е останала една смесица от песимизъм, недоверие и силен индивидуализъм и всичко това, което ни е помагало да оцелеем и да се съхраним като нация през онези тъмни пет века, сега започва да пречи. Чрез болезнения процес на изтрезняване осъзнаваме, че за да сме успешни, следва да развиваме други нагласи и ценности, който май не са много „нашенски“. Те трябва да са свързани с колективизъм с просоциални поведения и приеждането на държавата като репрезентация на родината. Връзките на доверие и изграждането на такива между гражданите, но също и с държавата са ключов елемент от този процес,

също както и запълването на позитивната „митова конструкция“ с нови герои и поводи за национална гордост, за да може след време да станат маркери на националната ни идентичност в пътя на нейното укрепване.

Несъмнено корените на част от проблемите ни могат да се разпознаят в миналото, но техните решения са в настоящето, където ние трябва да знаем какво ни прави българи, но също и какво ще ни направи по-силни и единни като нация.

Понятия термини и наименования използвани в текста

Аз-концепцията (на английски: Self-Concept) е набор от характеристики, способности, нагласи и ценности, които, според човека, дефинират кой е той и оформят неговата представа за себе си.

Авторефлексия – вглеждане във вътрешния си свят, който често включва самоанализ на вътрешните нагласи, ценности, емоционални преживявания и т.н.

Атрибуция – термин в социалната психология, описващ, как индивидите си обясняват причините за събитията, своето собствено поведение и това на другите, като ги „приписват“ на определени вътрешни или външни фактори.

Бандерандос – от поругалската дума bandeirantein (bãdeiri:ˈrãt) са португалски изследователи – авантюристи, които през 16 – 18 век, мотивирани от желанието за печалба пътуват до различни региони на Южна Америка, занимават се с робовладелство, контрабанда и търговия с ценни метали.

Външна валидация. Понятие, което изразява нуждата на индивида да търси външно одобрение за собствените действия, дори по въпроси и ситуации, за които той притежава капацитет да вземе самостоятелно решение. Нуждата от външна валидация се свързва с високите нива на тревожност и ниска самоувереност.

Епифеномен – явление, което възниква паралелно с друго явление, но не е следствие от него.

Интернализация – процес на приемане на серия от норми, установени от хора или групи, които са влиятелни за индивида. Процесът започва с ученето на това какви са нормите, преминава през процеса на разбирането им и завършва с приемането им до степен, в която стават част от собствена му гледна точка.

Инкорпориране – добавяне на нещо допълнително към вече съществуваща структура. Пример: добавяне на допълнително дружество към вече съществуваща корпорация. В социалната психология и психоанализата, инкорпорирането е подсъзнателен процес при който се приемат външни характеристики и се добавят към тези, които индивида вече притежава.

Локус на контрола е термин, представен и развит от Джулиян Ротър през 1954 г. Той се свързва с убежденията на личността относно причините за добрите или лошите резултати в нейния живот или в конкретна негова сфера като здраве, образование, кариера. Смята се, че формирането на локусът на контрол има влияние върху способността на индивида да полага волеви усилия и да поддържа собствената си мотивация.

Когнитивни пристрастия – вид мисловни грешки, които се базират на различни евристични механизми като предубеденост, социално нормиране и т.н.

Консолидиране - Сплотяване, обединяване, спояване на силите, урепване, заздравяване.

Континуум - Постоянно, непространствено цяло или взаимосвързана последователност от неща, между които няма разделение или ясна разлика.

Конотация - Конотацията е идеята или усещането, което една дума или фраза поражда и то допълва буквалното ѝ значение.

Фиксацията - термин от психоанализата, дефиниран още от Зигмунд Фройд, който описва това, че индивидът сякаш е „заседнал“ на определена фаза от психосексуалното си развитие.

Предиспозиция - от англ. predisposition [ˌpriːdɪspəˈzɪʃən] предразположение, склонност. Когато в психологията се говори за личностна предиспозиция се визират аспекти от личността, за които се

твърди, че се унаследяват, или пък се развиват в най-ранна възраст. Пример за това е темперамента, за който се твърди, че е вече заложен още при раждането на детето.

Приложения

Таблица 1: Избрана групова травма.

СПОРЕД ВАС, КОЕ ИСТОРИЧЕСКО СЪБИТИЕ/СИТУАЦИЯ Е НАЙ-ГОЛЯМАТА ТРАГЕДИЯ В ЦЯЛАТА ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ?				
		Frequency	Percent	Valid Percent
Valid	Падане под турско робство	260	23,3	24,7
	5 века турско робство и последици от него	238	21,3	22,6
	Комунистическият преврат (9 септември 1944)	84	7,5	8,0
	Баташкото клане	67	6,0	6,4
	Преходът на България към демократичен режим на управление (10 ноември)	46	4,1	4,4
	Други войни/битки в българската история	41	3,7	3,9
	Залавянето и смъртта на Васил Левски	40	3,6	3,8
	Събития, довели до отнемане на територията на България (Берлински конгрес, войни и др.)	30	2,7	2,8
	Българската политика и политици	19	1,7	1,8
	Априлското въстание	16	1,4	1,5
	Подписване на Ньойски мирен договор	15	1,3	1,4

	Прогонване на турското населени след освобождението и смяна на имената на турците, останали в България	15	1,3	1,4
	Втора световна война	14	1,3	1,3
	Първа световна война	11	1,0	1,0
	Битката на връх Шипка	4	0,4	0,4
	България - член на ЕС/НАТО	4	0,4	0,4
	Не знам	69	6,2	6,5
	Няма такова събитие/ситуация	11	1,0	1,0
	Много са/не може да определи сред различни	11	1,0	1,0
	Други	59	5,3	5,6
	Total	1054	94,3	100,0
Missing	System	64	5,7	
Total		1118	100,0	

Таблица 2. Избрана групова травма – анализ с включено етническо самоопределяне

	КЪМ КОЯ ЕТНИЧЕСКА ГРУПА СЕ САМООПРЕДЕЛЯТЕ ?				
	Българска	Турска	Ромска	Друга	Total
	Column N %	Column N %	Column N %	Column N %	Column N %
Падане под турско робство	27,7%	3,2%	6,7%	3,8%	24,5%
5 века турско робство и последици от него	25,2%	6,5%	5,6%	7,7%	22,5%
Баташкото клане	6,6%	0,0%	4,5%	11,5%	6,3%
Априлското въстание	1,6%	0,0%	0,0%	7,7%	1,6%

Битката на връх Шипка	0,5%	0,0%	0,0%	0,0%	0,4%
Подписване на Ньойски мирен договор	1,7%	0,0%	0,0%	0,0%	1,5%
Прогонване на турското население след освобождението и смяна на имената на турците, останали в България	0,3%	29,0%	1,1%	7,7%	1,5%
Залавянето и смъртта на Васил Левски	4,1%	0,0%	2,2%	7,7%	3,9%
Първа световна война	1,1%	3,2%	0,0%	0,0%	1,1%
Втора световна война	1,4%	3,2%	0,0%	3,8%	1,4%
Други войни/битки в българската история	3,7%	0,0%	1,1%	23,1%	3,9%
Събития, довели до отнемане на територията на България (Берлински конгрес, войни и др.)	3,2%	0,0%	0,0%	0,0%	2,7%
Комунистическия преврат (9 септември 1944)	8,2%	19,4%	1,1%	11,5%	8,1%
Преходът на България към демократичен режим на управление (10 ноември)	2,9%	6,5%	16,9%	7,7%	4,4%
Българската политика и политици	1,5%	0,0%	5,6%	3,8%	1,8%
България - член на ЕС/НАТО	0,5%	0,0%	0,0%	0,0%	0,4%

Не знам	2,5%	16,1%	46,1%	3,8%	6,7%
Няма такова събитие/ситуация	1,0%	0,0%	2,2%	0,0%	1,1%
Много са/не може да определи сред различни	0,9%	6,5%	0,0%	0,0%	1,0%
Други	5,5%	6,5%	6,7%	0,0%	5,5%
Total	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
Свързани с Турско робство	65,5%	9,7%	19,1%	38,5%	59,2%

Таблица 3: Споделена гордост

СПОРЕД ВАС, КОЕ ИСТОРИЧЕСКО СЪБИТИЕ/СИТУАЦИЯ Е НАЙ-ГОЛЕМИЯТ ПОВОД ЗА ГОРДОСТ В ЦЯЛАТА ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ?				
		Frequency	Percent	Valid Percent
Valid	Освобождението на България от турско робство (3 март 1878)	366	32,7	34,1
	Създаването на българската азбука (24 май)	90	8,1	8,4
	Създаването на българската държава (681)	81	7,2	7,5
	Съединението на Княжество България и Източна Румелия (6 септември)	74	6,6	6,9
	Априлското въстание	53	4,7	4,9
	Епохите на възход (Велика България, Златен век, България на 3 морета)	50	4,5	4,7
	Славни битки и победи на българската армия	34	3,0	3,2
	Битката на връх Шипка	32	2,9	3,0

	Обявяването на Независимостта на България (22 септември)	29	2,6	2,7
	Комунистическия преврат (9 септември 1944)	27	2,4	2,5
	Преходът на България към демократичен режим на управление (10 ноември)	24	2,1	2,2
	Спасяването на българските евреи по времето на Втората световна война	20	1,8	1,9
	Покръстването на българския народ	17	1,5	1,6
	Устояването на България и българското през вековете	15	1,3	1,4
	Възрожденски процес и народни будители; Делото на Пайсий ("История славянобългарска")	15	1,3	1,4
	България - член на ЕС/НАТО	11	1,0	1,0
	Спортисти и спортни успехи (напр. Световно първенство 1994)	9	0,8	0,8
	Български владетели - ханове, князе, царе	8	0,7	0,7
	България няма пленено знаме	5	0,4	0,5
	Български герои, борили се за Освобождението на страната (Левски и др.)	5	0,4	0,5
	Не знам	77	6,9	7,2
	Няма такъв	3	0,3	0,3
	Много са/не може да определи сред различни	12	1,1	1,1
	Други	17	1,5	1,6
	Total	1074	96,1	100,0
Missing	System	44	3,9	
Total		1118	100,0	

Таблица 4. Споделена гордост – анализ с включено етническо самоопределяне

	КЪМ КОЯ ЕТНИЧЕСКА ГРУПА СЕ САМООПРЕДЕЛЯТЕ ?				
	Българска	Турска	Ромска	Друга	Total
	Column N %	Column N %	Column N %	Column N %	Column N %
Създаването на българската държава (681)	7,7%	0,0%	4,3%	14,8%	7,3%
Устояването на България и българското през вековете	1,6%	2,7%	0,0%	0,0%	1,4%
Покръстването на българския народ	1,9%	0,0%	0,0%	0,0%	1,6%
Създаването на Българската азбука (24 май)	8,6%	8,1%	4,3%	14,8%	8,4%
Възрожденски процес и народни будители; Делото на Пайсий ("История славянобългарска")	1,2%	0,0%	1,1%	7,4%	1,3%
Епохите на възход (Велика България, Златния век, България на 3 морета)	5,3%	0,0%	1,1%	7,4%	4,8%
Български владетели - ханове, князе, царе	0,9%	0,0%	0,0%	0,0%	0,8%
Освобождението на България от турско робство (3 март 1878)	37,4%	13,5%	10,9%	25,9%	34,0%
Съединението на Княжество България	7,6%	0,0%	2,2%	14,8%	7,0%

и Източна Румелия (6 септември)					
Обявяването на Независимостта на България (22 септември)	3,0%	2,7%	0,0%	0,0%	2,7%
Априлското въстание	5,5%	0,0%	1,1%	3,7%	4,9%
Битката на връх Шипка	3,4%	0,0%	1,1%	0,0%	2,9%
Славни битки и победи на българската армия	3,5%	2,7%	0,0%	3,7%	3,1%
България няма пленено знаме	0,6%	0,0%	0,0%	0,0%	0,5%
Български герои, борили се за Освобождението на страната (Левски и др.)	0,2%	0,0%	3,3%	0,0%	0,5%
Спасяването на българските евреи по времето на Втората световна война	2,0%	0,0%	0,0%	3,7%	1,8%
Комунистическия преврат (9 септември 1944)	1,8%	5,4%	8,7%	3,7%	2,6%
Преходът на България към демократичен режим на управление (10 ноември)	2,0%	13,5%	1,1%	0,0%	2,3%
България - член на ЕС/НАТО	0,7%	10,8%	1,1%	0,0%	1,0%
Спортисти и спортни успехи (напр. Световно първенство 1994)	0,7%	5,4%	1,1%	0,0%	0,9%

Не знам	2,3%	27,0%	48,9%	0,0%	7,2%
Няма такъв	0,0%	0,0%	3,3%	0,0%	0,3%
Много са/не може да определи сред различни	1,2%	2,7%	0,0%	0,0%	1,1%
Други	1,0%	5,4%	6,5%	0,0%	1,6%
Total	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Библиография:

Байчинска, К., Бакрачева, М., Савова, С. (2009). Статуси на психосоциална и национална идентичност, ценности и психично благополучие в юношеска възраст. Академично издателство „Проф. Марин Дринов“ ISBN9789543222568

Бакалов Я. Нагласата за национална идентичност като елемент на националната сигурност. <https://ejournal.vfu.bg/pdfs/naglasata.pdf>

Ганева, З. (2012) Изследване на националната идентичност на младите хора от България и Чехия “Реторика и Комуникация” - брой 6, ноември 2012

Георгиева, Румянка. 2002. Етнокултурна идентичност на ромите: История, памет, разказ. Добрич: ИК Аве факте

Ериксън, Е. (1996) Идентичност. Младост и криза. Наука и изкуство, София

Марков, В. (2008) Героите-светци паднали за родината. Военна история на Дъбово, изд.Родина

Марушиакова, Е., Попов, В., (2012) „Цигани в източна европа – курс лекции“ изд. Парадигма, София, 2012. ISBN 978-954-326-170-3

Неделчева Т. (2004), Идентичност и време , Издателство: БАН Марин Дринов

Неделчева, Т.(2011), Българска национална идентичност - етнически релефи. Сборник статии – „Националната идентичност –съвременен социален контекст и етични рамки“, Издателство „Фабер“, ISBN: 978-954-400-473-6

Николов, Н. (1999) Общностна идентичност и социална онтология, Годишник на Софийския Университет “Св. Климент Охридски “, Философски Факултет – Психология Том 92, 1999

Паунов, М., Ценностите на българите- съвременен портрет на европейски фон. София УИ „Стопанство“ 2009

Паунов, М., Българското (НЕ)доверие. Издателски комплекс УНСС, София 2020 ISBN 978-619-232-315-8

Панов, Т. 2016. Психология на българския народ. София: ИК "Св. Георги Победоносец"

Петкова, Д. (2000) “Национална идентичност и глобализация” чиздателство “Компас”-Пловдив.

Стефанова, М. (2000) “Националната идентичност” 2000 ,издателско ателие “АБ“

Фотев, Г. (1978) „*Хармоничният човек*“. София: Профиздат

Фотев, Г. (1994) „*Другият етнос*.“ София: Изд. „Марин Дринов“

Фройд, З. (1993) Тайната на живота. Eurasia academic publishers, София

Хаджийски, И. 2008. Моралната карта на България. София: Издателство "Захари Стоянов"

Ackerman, E. (2020, April 17). Self-Fulfilling Prophecy in Psychology: 10 Examples and Definition. *Positive Psychology*.
<https://positivepsychology.com/self-fulfilling-prophecy/>

Alesina, Alberto, La Ferrara, Eliana. 2002. “Who Trusts Others?” *Journal of Public Economics* 85(2):207–34.

Anderson, B. (1983). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. London, UK: Verso Editions.

Anholt, S., (2007) *Competitive Identity*, Palgrave Macmillan, London, ISBN 978-1-349-35243-2

Ayalew, W., Danbaro, G., Dom, M., Amben, S., Besari, F., Moran, C., Nidup, K., (2011) Genetic and cultural significance of indigenouspigs in Papua New Guinea and theirphenotypic characteristics, *Animal Genetic*

Resources, 2011, 48, 37–46. © Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2011doi:10.1017/S207863361100002

Bar-On, Dan 1995. *Fear and Hope. Three Generations of the Holocaust.* Cambridge MA: Harvard University Press

Bendix R (1980) *Kings or People: Power and the Mandate to Rule.* Berkeley, CA: University of California Press.

Biggs, M. (2009). Self-fulfilling prophecies. *The Oxford handbook of analytical sociology*, 294-314.

Brewer, M. B., Gardner, W. (1996). Who is this “we”? Levels of collective identity and self-representations. – *Journal of Personality and Social Psychology*, 71, 83-93.

Brunner, B. & Markus, S. 2012. Criticizing “Collective Trauma”. A Plea for a Fundamental Social Psychological Reflection of Traumatization Processes, in: Catherine Barrette, Bridget Haylock & Danielle Mortimeret (eds.). *Traumatic Imprints. Performance, Art, Literature and Theoretical Practice.* Oxford: Inter-Disciplinary Press, 199-207.

Bonanno, G. (2004). Loss, Trauma, and Human Resilience: Have We Underestimated the Human Capacity to Thrive After Extremely Aversive Events? *American Psychologist*, 59 (1) pp. 20 – 28, DOI: 10.1037/0003-066X.59.1.20

Bonanno, G., Mancini, A., Westphal, M., (2012), Loss, Trauma, and Resilience in Adulthood, *Annual review of gerontology & geriatrics* 32(1):189-210, DOI: 10.1891/0198-8794.32.189

Boyd, R., 2013, *Adam Smith on Civility and Civil Society*, *The Oxford Handbook of Adam Smith* Edited by Christopher J. Berry, Maria Pia Paganelli, and Craig Smith DOI: 9780199605064.013.0022

Blos, P. (1979). *The adolescent passage: Developmental issues.* New York: International Universities Press.

Casey, T., & Dustmann, C. (2010). Immigrants' identity, economic outcomes and the transmission of identity across generations. *The Economic Journal*, 120(542), F31–F51.

Campbell, S., (2018) National identity among economic and non-economic immigrants. *Rev Econ Household* (2019) 17:411–438, doi.org/10.1007/s11150-018-9439-8

Charron, Nicholas, Rothstein, Bo. 2016. "Does Education Lead to Higher Generalized Trust? The Importance of Quality of Government." *International Journal of Educational Development* 50:59–73.

Cooley, C. H. (1902). *Human nature and the social order*. New York: Scribner's.

Cortes, K. (2004). Are refugees different from economic immigrants? Some empirical evidence on the heterogeneity of immigrant groups in the United States. *Review of Economics and Statistics*, 86(2), 465–480.

Cruz, D. Narciso, I., Muñoz, M., Roberto, C., and Sampaio, D. (2013) Adolescents and Self-destructive Behaviours: An Exploratory Analysis of Family and Individual Correlates., *Behavioral Psychology* 1, Vol. 21, N° 2, 2013, pp. 271-288

Dolan, P., Hallsworth, M., Halpern, D., King, D., & Vlaev, I. (2010). *MINDSPACE: Influencing behaviour through public policy*. Report for the Cabinet Office, UK, in press

Erikson, E. (1963) *Childhood and society*. New York, Norton.

Evans, M., D. and Kelley, J. (2003) National pride in the developed world: Survey data from 24 nations. *International Journal of Public Opinion Research* Vol. 14 No. 3

Freud, S. (1921). *Group psychology and the analysis of the ego* (Standard ed., Vol. 18, pp. 63–143). London: Hogarth Press.

Freud, S. (1939). An outline of psycho-analysis (Standard ed., Vol. 23, pp. 211–253).

London: Hogarth Press.

Gaertner, S., Dovidio, J., Anastasio, P., Bachman, B., and Rust, M. (1993). The Common Ingroup Identity Model: Recategorization and the Reduction of Intergroup Bias. *European Review of Social Psychology*, 4(4): 1-26

Glanville, Jennifer L., Paxton, Pamela. (2007). “How Do We Learn to Trust? A Confirmatory Tetrad Analysis of the Sources of Generalized Trust.” *Social Psychology Quarterly* 70(3):230–42.

Grajzl, V., Eastwood, J. and Grajzl, P. (2016) The longevity of national identity and national pride: Evidence from wider Europe, *Research and Politics*, April-June 2016: 1–9, DOI:10.1177/2053168016653424

Goffman, E. (1959). *The presentation of self in everyday life*. Garden City, NY: Doubleday – Anchor.

Goode, W. J. (1978): *The Celebration of Heroes*, Berkeley, University of California Press.

Haller, M., War and national identity, *Polemos* 6 (2003.) 1-2: 97-116, ISSN 1331-5595

Hamburger A. (2017). Genocidal trauma. Individual and social consequences of the assault on the mental and physical life of a group. In: Laub, D. & Hamburger, A. pp. 66 – 91 (eds.). *Psychoanalysis and Holocaust Testimony. Unwanted Memories of Social Trauma*. London: Routledge.

Hamber, Brandon & Elizabeth Gallagher (eds.) 2014. *Psychosocial Perspectives on Peacebuilding*. New York: Springer.

Hamburger, A., Hancheva C. & Volkan, V., (Eds.) (2020). *Social Trauma – An Interdisciplinary Textbook*. New York: Springer.

Hamilton, L., Sherman, J. (1996). Perceiving persons and groups. – *Psychological Review*, 103, 336-355.

Hirschberger, G. (2018) *Collective Trauma and the Social Construction of Meaning*, *Frontiers in Psychology*. 2018; 9: 1441. doi: 10.3389/fpsyg.2018.01441

Hinde K., German J.(2012) Food in an evolutionary context: insights from mother's milk. *J Sci Food Agric*. 2012;92:2219–2223. doi: 10.1002/jsfa.5720

Hogan, P., (2005), Book Review How Ireland Voted 2002, *Irish Journal of Sociology*, doi.org/10.1177/079160350501400125

Hofstede, G. (1980). *Culture's consequences: International differences in work related values*. Beverly Hills, CA: Sage

Husremović D., Koso-Drljević M. (2021) Education and Social Trauma. In: Hamburger A., Hancheva C., Volkan V.D. (eds) *Social Trauma – An Interdisciplinary Textbook*. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-47817-9_37

Inglehart, R., (1999), “Trust, well-being and democracy” in Mark E. Warren (ed.) (1999), *Democracy and trust*, Cambridge University Press, pp.88-120

James, W. (1950). *The principles of psychology* . New York: Dover.(Original work published 1890).

Karstoft, K., Armour, C., Elklit, A., & Solomon, Z. (2013). Long-term trajectories of posttraumatic stress disorder in veterans: The role of social resources. *The Journal of Clinical Psychiatry*, 74(12), e1163–e1168. <https://doi.org/10.4088/JCP.13.m08482>

Konrad, K. and Qari, S.(2012) The last refuge of a scoundrel? Patriotism and tax compliance. *Economica* 79(315): 516–533

König, U., & Reimann, C (2017) *Collective Trauma and Resilience. Key Concepts in Transforming War-related Identities*. Comment on: *Transforming War-related Identities*. Berghof Handbook Dialogue Series

No. 11, edited by Beatrix Austin and Martina Fischer. Berlin: Berghof Foundation 2016

König, U., & Reimann, C. (2018). Closing a gap in conflict transformation: Understanding collective and transgenerational trauma. *Erişim tarihi*, 15, 2020.

Lefcourt Herbert M. (1982), *Locus of Control: Current Trends in Theory and Research*, 2nd edition, Erlbaum, Hillsdale, N.J.

Lusk,D., Sadeh, N. Wolf, E. Miller, M. (2017) Reckless Self-Destructive Behavior and PTSD in Veterans: The Mediating Role of New Adverse Events., *Journal of Traumatic Stress*, 04 May 2017, 30(3):270-278 DOI: [10.1002/jts.22182](https://doi.org/10.1002/jts.22182)

Masella, P., (2013) National identity and ethnic diversity. *Journal of Population Economics*, 26(2). pp. 437-454. ISSN 0933-1433

Martinez, A. (2015) Hiroshima and Mass Trauma Today: Treating Post-traumatic Stress Disorder in Individuals and Communities. *International ResearchScape Journal*, volume 3, article 8

Mead, G. H. (1934). *Mind, self and society* . Chicago: University of Chicago Press.

Mouffe, C. (1993). *The Return of the Political*. London & New York: Verso.

Mutalib, H. (2008) National identity in Singapore: Old impediments and new imperatives, *Asian Journal of Political Science* Volume 3, 1995 - Issue 2, Pages 28-45

Müller-Peters A (1998) The significance of national pride and national identity to the attitude toward the single European currency: A Europe-wide comparison. *Journal of Economic Psychology* 19(6): 701–719.

Oddy H., Kendall E., Blair E., de Klerk H., Silburn S., Zubrick S. (2004). Breastfeeding and cognitive development in children. *Adv Exp Med Biol*. 2004;554:365–369. doi: 10.1007/978-1-4757-4242-8_42.

Ortmann, S., (2009), Singapore: The Politics of Inventing National Identity, in: *Journal of Current Southeast Asian Affairs*, 28, 4, 23-46. ISSN: 1868-4882 (online), ISSN: 1868-1034

Oyserman, D., Coon, H. M., & Kemmelmeier, M. (2002). Rethinking individualism and collectivism: Evaluation of theoretical assumptions and meta - analyses. *Psychological Bulletin*, 128 , 3 – 72.

Oyserman, D., Fryberg, S. A., & Yoder, N. (2007). Identity - based motivation and health. *Journal of personality and Social Psychology*, 93 , 1011 – 1027.

Phinney, J., Lochner, B, Murphy, R. (1990). Ethnic identity development and psychological adjustment in adolescence. – In: A. Stiffman, L. Davis (Eds.), *Ethnic issues in adolescent mental health*. Newbury Park, CA: Sage.

Putnam, R., (2000) *Bowling alone: The collapse and revival of American community*, New York: Simon & Schuster

Reeskens, Tim, Hooghe, Marc. 2008. “Cross-cultural Measurement Equivalence of Generalized Trust. Evidence from the European Social Survey (2002 and 2004).” *Social Indicators Research* 85(3):515–32.

Richard, A. and Bevir, M., (2021) *Brexit and the Myth of British National Identity*, *British Politics* volume 16, pages 117–132 (2021)

Rosenthal, R., & Rubin, D. (1978). Interpersonal expectancy effects: The first 345 studies. *Behavioral and Brain Sciences*, 1(3), 377-386.

Šehović, E., Zieger, M., Spahić, M., Marjanović, D., & Dogan, S. (2008) A glance of genetic relations in the Balkan populations utilizing network analysis based on in silico assigned Y-DNA haplogroups, *Anthropological Review* • Vol. 81(3), 252–268

Shin, D. & Johnson, D. (1978). Avowed happiness as an overall assessment of the quality of life. *Social Indicators Research*, 5(1-4), 475-492.

(12) (PDF) *To Evaluate the Relationship between Social Anxiety & Life-Satisfaction among Adolescence in Karachi*. Available from: https://www.researchgate.net/publication/322228662_To_Evaluate_the_Relationship_between_Social_Anxiety_Life-Satisfaction_among_Adolescence_in_Karachi

Sikevich Z., Skvortsov N. Correlation of national and ethnic identity of the youth (on the example of Saint Petersburg) // RUDN Journal of Sociology. - 2020. - Vol. 20. - N. 2. - P. 277-291. doi: 10.22363/2313-2272-2020-20-2-277-29

Smith, A. (1991). *National identity*. London: Penguin

Swann, W. B., & Hill, C. A. (1982). When our identities are mistaken: Reaffirming self - conceptions through social interaction. *Journal of Personality and Social Psychology*, 43 , 59 – 66.

Tajfel, H. (1974). Intergroup behaviour, social comparison and social change. Unpublished Katz-Newcomb lectures, University of Michigan, Ann Arbor.

Tajfel, H. (1978). (Ed.) *Differentiation between social groups: Social in the social psychology of intergroup relations*. London: Academic Press.

Tajfel, H. (1981) *Human groups and social categories*. Cambridge, England: Cambridge University Press

Tajfel, H., & Turner, J. C. (1986). The social identity theory of intergroup behaviour. In S. Worchel & W. G. Austin (Eds.), *Psychology of intergroup relations* (pp. 7 – 24). Chicago: Nelson Hall

Trochim, W. (2006). *The Research Methods Knowledge Base* (2nd ed.). <http://www.socialresearchmethods.net/kb>

Van der Meer, T., and Tolsma, J. (2014). Ethnic Diversity and its Effects on Social Cohesion. *Annual Review of Sociology*, 40: 459-478.

Volkan, V., (1967) *Primitive Internalized Object Relations: A Clinical Study of Schizophrenic, Borderline, and Narcissistic Patients* International Universities Press, Inc,

Volkan, V. (1988). *The need to have enemies and allies: From clinical practice to international relationships*. Northvale, NJ: Jason Aronson

Volkan, V. (1991). On chosen trauma. *Mind and Human Interaction*, 3, 13.

Volkan, V. (2004). *Blind trust: Large groups and their leaders in times of crises and*

terror. Charlottesville, VA: Pitchstone Publishing.

Volkan, V. (2006) *Slobodan Milošević and the Reactivation of the Serbian Chosen Trauma*, Published in CLIO PRESS

Volkan, V. (2013). *Enemies on the couch: A psychopolitical journey through war and peace*. Durham, NC: Pitchstone.

Volkan, V. (2014). *Psychoanalysis, international relations, and diplomacy: A sourcebook on large-group psychology*. London: Karnac

Volkan, V. (2018). *Refugees as the other: Large-group identity, terrorism and*

border psychology. *Group Analysis*, 51, 343–358.

Volkan, V. (2019) *Large-Group Identity, who are we now? Leader–follower relationship and Societal-Political Divisions*, *The American Journal of Psychoanalysis*, 79, (139–155) , DOI: 10.1057/s11231-019-09186-2

Volkan, V., (2021) *Trauma, prejudice, large - group identity and psychoanalysis*, *The American Journal of Psychoanalysis*, pp 25- 43 <https://doi.org/10.1057/s11231-021-09285-z>

Waelde, R. (1936). *The principle of multiple function: Observations on over determination*.

Psychoanalytic Quarterly, 5, 45–62.

Winnicott, D., 1965, *Maturation Processes and the Facilitating Environment: Studies in the Theory of Emotional Development*, Hogarth Press, London

Wodak, R., De Cillia, R., Reisigl, M., & Liebhart, K. (1999). *The discursive construction of national identity*. Edinburgh, United Kingdom: Edinburgh University Press